

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
KELAM BİLİM DALI**

**İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'A GÖRE ALLAH'IN VARLIĞI
[İSBÂT-I VÂCİB]**

SACİDE HAMİDİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN
Prof. Dr. RAMAZAN ALTINTAŞ**

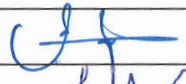
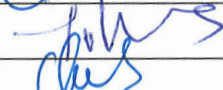
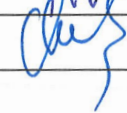
KONYA-2019

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	--	--

YÜKSEK LİSANS TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sacide Hamidi
	Numarası	128106071008
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/KELAM
	Programı	Yüksek Lisans
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ
	Tezin Adı	İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'A GÖRE ALLAH'IN VARLIĞI (İSBAT-I VACİB)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan İsmail Fenni Ertuğrul'a Göre Allah'ın Varlığı (İsbat-ı Vacib)..... başlıklı bu çalışma 24.../05.../2019.... tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Ramazan Altıntaş	
2	Prof. Dr.	İbrahim Coşkun	
3	Doç. Dr.	Mustafa Özgen	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN KONYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sacide HAMİDİ		
	Numarası	128106071008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tezin Adı	İsmail Fenni Ertuğrul'a Göre Allah'ın Varlığı [İsbât-ı Vâcib]		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Sacide HAMİDİ

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Sacide HAMİDİ		
	Numarası	128106071008		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Kelam		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof.Dr. Ramazan ALTINTAŞ		
	Tezin Adı	İsmail Fenni Ertuğrul'a Göre Allah'ın Varlığı [İsbât-ı Vâcib]		

"İsmail Fenni Ertuğrul'a Göre Allah'ın Varlığı" adını taşıyan bu araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Her dönemde kelamcılar felsefi ve mantıki argümanlar geliştirerek nesillere Yüce Allah'ın varlığını kavramada kolaylaştırıcı çalışmalar yapmışlardır. Doğrudan kelamcı olmasa da Kelam ilminin temel konularından biri olan Allah'ın varlığını ispat konusunda değerli araştırmalar yapan şahsiyetlerden birisi de İsmail Fenni Ertuğrul'dur. Materyalist ve Pozitivist akımlara karşı yönelttiği ciddi tenkitleri ve Allah'ın varlığı konusunda ortaya koyduğu çeşitli görüşleri vardır.

Birinci bölümde, İsmail Fenni Ertuğrul'un hayatı, eserleri ve ilmi kişiliğini ele aldık. Ayrıca Osmanlıdaki batı tesirindeki gelişmelerin ve kökeni Batı'ya dayanan, ülkemizde de temsilcileri bulunan materyalist fikir akımlarına değindik.

İkinci bölümde ise, İslam Kelam'ında ve Felsefede geliştirilen isbat-ı vacip delillerini mukayeseli bir biçimde ele alarak Allah'ın varlığını isbata çalıştık.

Üçüncü bölümde de, bazı batılı filozof ve ilim adamlarının Tanrı anlayışlarıyla ilgili görüşlerine karşı İsmail Fenni Ertuğrul'un yaklaşımlarını kendi bakış açısıyla tahlil ettik. İsmail Fenni, gaiyye delilini kullanmak suretiyle materyalistlerin ve Pozitivistlerin bakış açılarına ciddi eleştiriler getirmiştir.

Anahtar kelimeler: İsmail Fenni Ertuğrul, İsbât-ı Vâcib, Materyalizm, Pozitivizm.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Sacide HAMİDİ		
	Student Number	128106071008		
	Department	Fundamental İslamic Sciens/ Kalam		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof.Dr. Ramazan ALTINTAŞ		
	Title of the Thesis/Dissertation	This is the existence of Allah according to Ismail Fenni Ertugrul		

"This is the existence of Allah according to Ismail Fenni Ertugrul" is composed of three parts. In every period, theologians developed philosophical and logical arguments and made efforts to help generations to grasp the existence of Almighty God. Ismail Fenni Ertugrul is one of the personalities who make valuable researches to prove the existence of God, which is one of the basic subjects of theology, although it is not a direct author. He has serious criticisms of the materialist and positivist movements, and he has various views on the existence of God.

In the first chapter, we discussed the life, works and scientific personality of İsmail Fenni Ertuğrul. In addition, we have touched on the developments in the Ottoman influence in the Ottoman Empire and the materialist ideological ideals that are based on the West and have representatives in our country.

In the second chapter, we tried to examine the existence of God in a comparative way by examining the proofs of isbat-ı vacip developed in the Islamic Philosophy and Philosophy.

In the third chapter, we analyzed the approaches of philosopher İsmail Fenni Ertuğrul to the point of view of some Western philosophers and scholars about their understanding of God. Ismail Fenni, using the evidence of the gaiyya, brought serious criticism to the perspectives of materialists and positivists.

Key words: İsmail Fenni Ertuğrul, İsbât-ı Vâcib, Materialism, Positivism.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	v
ÖNSÖZ	vi
GİRİŞ	1
I. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN HAYATI , ESERLERİ VE ŞAHSİYETİ (1855/1946).....	1
A. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ	1
B. ESERLERİ.....	3

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN İÇİNDE BULUNDUĞU DÖNEMİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU

I. TANZİMAT, MEŞRÛTİYET VE MODERNLEŞME DÖNEMLERİ.....	7
II. POZİTİVİZM	10
III. MATERYALİZM	14

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'A GÖRE İSBÂT-I VÂCİB DELİLLERİ

I. İSBÂT-I VÂCİB KAVRAMI.....	16
A. İSMAİL FENNİ'NİN ALLAH'IN VARLIĞI DELİLLERİ HAKKINDAKİ İNCELEMELERİ	18
B. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN ALLAH'IN VARLIĞININ KANITLANMASINDA KULLANDIĞI DELİLLER	20
1. Hudus Delili.....	20
2. İmkân Delili	21
3. Hikmet ve Maslahat veya İna-yet-i İlahîyye Delili.....	21
4. İhtira ve İbda (Vücuda getirme ve yaratma) Delili.....	22

C. İSMAİL FENNİ ERTUĞRL'A GÖRE FRANSIZ FELSEFE KİTAPLARINDAKİ İSBÂT-I VÂCİB DELİLLERİ	22
1. Tabii Deliller.....	23
2. Fizik Ötesi Deliller (Metafizik Deliller)	25
3. Maneviyata Ait Deliller	27
II. KANT'IN İSBAT-I VACİB DELİLİ VE TENKİDLERİ	28
1. Kant'ın Allah'ın Varlığının İspat Delillerine Karşı Yaptığı Tenkidler	30
2. Kant'ın Tenkitlerine Karşı İsmail Fenninin Cevapları	31
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
GAİYYE DELİLİ, İTİRAZLAR VE BU İTİRAZLARA İSMAİL FENNİ'NİN CEVAPLARI	
I. GAİYYE DELİLİ	35
A. GAİYYE DELİLİNE DAİR İTİRAZLAR VE İSMAİL FENNİ'NİN BUNLARA KARŞI CEVAPLARI.....	36
1. Göz Organı.....	37
2. Kulak Organı.....	39
3. Hazım (Sindirim) Sistemi	40
4. Kan Dolaşımı Sistemi	40
B. MADDECİLERİN TESADÜF İDDALARINA KARŞI İ.FENNİ'NİN CEVAPLARI.....	42
II. GAYE DELİLİNE KARŞI DİĞER BİR İTİRAZ: TEKAMÜL FİKRİ.....	46
A. LAMARCK'IN GÖRÜŞLERİ	47
1. Çevre.....	47
2. İhtiyaç	48
3. İtiyat (Alışkanlık).....	48
III. DARWİN'İN TENKİDİ	48
A. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL TARAFINDAN DARWİN'İN GÖRÜŞLERİNİN TENKİT EDİLMESİ	50
B. SPENCER'IN MEKANİK KUVVET İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ VE BU GÖRÜŞLERİN İSMAİL FENNİ TARAFINDAN TENKİD EDİLMESİ.....	54

C. İSMAİL FENNİ’NİN SPENCER’İN MEKANİK KUVVETİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER	54
D. İSMAİL FENNİ’YE GÖRE TEKÂMÜL GÖRÜŞÜ ALEYHİNDE BİRTAKİM İLİM ADAMLARININ İTİRAZLARI.....	57
SONUÇ	64
KAYNAKÇA.....	67

KISALTMALAR

age.	: Adı geçen eser
agm.	: Adı geçen mecmua
Ank.	: Ankara
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Bkz.	: Bakınız
çev.	: Çeviren
D.	: Doğumu
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
H.	: Hicrî
H.z.	: Hazreti
İ.ş	: İzale-i Şukuk
İst.	: İstanbul
K.K.B.M	: Küçük Kitapta Büyük Mevzular
Krş	: Karşılaştır.
M.İ.İ	: Materyalizmin İflası ve İslam
md.	: Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
Neşr	: Neşreden
R.a.	: Radiyallahu anh
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
ts.	: Tarihsiz
Ü.	: Üniversitesi
v.	: Vefatı
V.V	:Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i Arabi
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı

ÖNSÖZ

İslami İlimler arasında yer alan Kelam ilminin en önemli gayesi, kesin deliller kullanmak ve meydana gelecek şüpheleri gidermek suretiyle dini inançları ispat etmeye güç kazandırmaktır. Dolayısıyla Yüce Allah'ın varlığını kanıtlayan "isbat-ı vacib delilleri" bu ilmin vesâile dair konularından birisidir.

Her dönemde kelmacılar felsefi ve mantıki argümanlar geliştirerek nesillere Yüce Allah'ın varlığını kavramada kolaylaştırıcı çalışmalar yapmışlardır. Doğrudan kelmacı olmasa da Kelam ilminin temel konularından biri olan Allah'ın varlığını ispat konusunda değerli araştırmalar yapan şahsiyetlerden birisi de İsmail Fenni Ertuğrul'dur. İşte biz bu çalışmamızda onun, materyalist akımlara karşı yönelttiği ciddi tenkitleri ele alacağız. Allah'ın varlığı konusunda ortaya koyduğu görüşlere de değineceğiz.

Bilindiği gibi İslam coğrafyası on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren her alanda gerileme dönemine girmiş ve bunun aksine Batı dünyasında ise bilimsel ve teknolojik alanlarda köklü gelişmeler ortaya çıkmıştır. Bu gelişmelere paralel olarak dini ve felsefi düşünce alanında da yeni değişme ve gelişmeler meydana gelmiştir. Bu gelişmelere paralel olarak düşünce dünyasında yeni materyalist akımlar ortaya çıkmıştır. Bunların başında; pozitivism, materyalizm ve darwinizm gibi ilhadi akımlar gelmektedir.

İşte bu ilhadi akımlar İslam coğrafyalarında ciddi tesirler meydana getirmiş ve genç nesilleri etkilemiştir. On dokuzuncu yüzyıl ise, bütün dünyada materyalizmin final yaptığı yıllar olmuştur. Bu maddeci akımların din dışı söylem ve eylemlerine karşı Müslüman düşünürler fikri alanda çalışmalar yapmıştır. İsmail Fenni Ertuğrul'da bunların arasındadır.

İsmail Fenni Ertuğrul, batının düşünce akımlarının ortaya çıktığı ve Osmanlı aydınlarını ve genç nesilleri etkisi altına alarak dini inançları üzerinde şüpheye düşürdüğü bir zamanda yaşamıştır. İslami ilimler alanında iyi bir eğitim alan İsmail Fenni, yaşadığı dönemin itikat ve fikir planında eksikliklerini görmüş bunlara çözümler aramaya çalışmıştır. O, kendisini iyi yetiştirmiş kültürlü, sağlam bir kişiliğe sahip olan yakın tarihe şahitlik etmiş bir ilim insanıdır. Aynı zamanda Batı ilimlerine

ve İslami ilimlere hâkim olan İsmail Fenni, iyi bir din eğitim almış ender ilim adamlarımızdan birisidir. Arapça ve Fransızca bilmesi hasebiyle hem Doğu'da hem de Batı'da olup bitenleri takip etme imkânına sahip olmuştur. Biz bu tezimizde onun bu yönlerine de işaret edeceğiz.

"İsmail Fenni Ertuğrul'a Göre Allah'ın Varlığı" adını taşıyan bu araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır:

Birinci bölümde, İsmail Fenni Ertuğrul'un hayatı, eserleri ve ilmi kişiliğini ele alacağız. Ayrıca batı tesirindeki gelişmelerin ve kökeni Batı'ya dayanan, ülkemizde de temsilcileri bulunan materyalist fikir akımlarına değineceğiz.

İkinci bölümde ise, İslam Kelam'ında ve Felsefede geliştirilen isbat-ı vacip delillerini mukayeseli bir biçimde ele alacağız.

Üçüncü bölümde de, bazı batılı filozof ve ilim adamlarının Tanrı anlayışlarıyla ilgili görüşlerine karşı filozof İsmail Fenni Ertuğrul'un yaklaşımlarını kendi bakış açısıyla tahlil edeceğiz. Çünkü İsmail Fenni gaiyye delilini kullanmak suretiyle materyalistlerin bakış açılarına ciddi eleştiriler getirmiştir.

Bu çalışma süresince hem tez konusunu seçmemde ve hem de materyal konusunda bana yardımcı olan danışmanım Prof. Dr. Ramazan Altıntaş hocama teşekkürlerimi sunar, bu zorlu tez sürecinde benden maddi ve manevi desteklerini esirgemeyen her daim yanımda olan sevgili aileme teşekkürlerimi bir borç bilirim.

Çalışmak bizden yardım Allah'tandır.

Sacide HAMİDİ

KONYA / 2019

GİRİŞ

I. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN HAYATI , ESERLERİ VE ŞAHSİYETİ (1855/1946)

A. HAYATI VE İLMİ KİŞİLİĞİ

İsmail Fenni Ertuğrul, 1855 (1272) senesi Ramazan ayında Bulgaristan'ın Tırnova kasabasında dünyaya gelmiştir. Eşraftan Tırnova idare meclisi üyesi Mahmut Bey'in oğludur.

İsmail Fenni Ertuğrul'un ailesinin eğitime verdiği önemden dolayı küçük yaştan itibaren kaliteli bir eğitim hayatı yaşamıştır. İlköğrenimine Tırnova'da devam eden Fenni, daha sonra sıbyan mektebine gönderildi, burayı başarılı şekilde bitirdikten sonra Tırnova rüştiyesine gönderildi. Rüştiye'yi bitirince normal tedris dersleri dışında özel hocalardan Arapça dersleri ve İslami ilimler ile ilgili dersler almıştır.

Yazısı güzel olduğu için 15 yaşında 570 kuruş maaşla varidat mukayyitliğine memur tayin edilmiştir. Bu esnada ilmi hayatına devam eder, ayrıca amiri olan İsmail dede Efendi'den muhasebe öğrenmiş ve musiki meşk etmiştir.

1876'da memleketinin Osmanlı - Rus harbinde işgal edilmesinden dolayı yirmi yaşında İstanbul'a göç etmiştir.

İsmail Fenni Ertuğrul, 1879'da Maliye Nezaretinde memur olarak göreve başlamıştır. 1883 senesinde divan-ı muhasebat (Sayıştay)'a nakledilmiştir. Sayıştay'da görevde olduğu sırada sadrazam Said paşa tarafından açılan lisan mektebine giren İsmail Fenni, burada Fransızca sarf nahiv (dilbilgisi) yazma ve çeviri dersleri almıştır. Daha sonra çeşitli hocalardan özel dersler alarak İngilizceyi öğrenmiş ve divan üyesi olmaya da hak kazanmıştır. Bununla birlikte Mabeyni-i hümayun (saray) bütçesini yapmak için

komisyona kabul edilmiştir. Ayrıca Şirketi Hayriye'nin hesaplarını incelemiştir. 1898'de dâhiliye nezaretinde muhasebe müdürlüğü de yapmıştır.¹

İsmail Fenni, dürüst, çalışkan ve titiz bir memur olarak tanınır. Bu başarılı çalışmalarından dolayı rütbe-i ula sınıf-ı evvel (korgenerale mukabil sivil rütbe) payesiyle Dördüncü Mecidi ve üçüncü Osmanlı nişanına layık görülmüş ve ödüllendirilmiştir. Özel hayatı yönüyle sessiz, sakin, mütevazı, nazik, terbiyeli davranışları ile bilinir. Ömrü boyunca içki, alkol, sigara, kumar gibi bağımlılık yapan maddelerden uzak durmuştur. Şiir ve musiki ile yakından ilgilenmiştir. O, Tırnova'da Dimitri'den kanun dersi almış, Pamukoğlundan'da keman çalmayı öğrenmiştir. Cudi Efendi'den şarkı meşk etmiştir. İstanbul'a geldikten sonra dönemin gözde musiki şinaslarından olan Tamburi Ali Efendi, kanuni Aleksander ve Bestekâr Şevki Bey gibi ustalardan dersler almıştır. Bu hocalarla batı notası yazmış ve bu çalışmalarını 8 defterde toplamıştır. Vefatına kadar beste yapmaya devam etmiştir. 200'den fazla şarkı, peşrev, saz semaileri bestelemiştir.²

İsmail Fenni Ertuğrul, 1909 yılında emekliliğini istemiştir ve kendi el yazısı ile yazdığı hal tercümesinde "arzu keş olduğum mütalaaya vakit bulmak ve yazmaya başladığım bazı eserleri ikmale muvaffak olmak için tekaüdümü istida ettim." diyerek geri kalan ömrünü ilme ve oryantalistlerin, materyalistlerin İslam'a, Peygamber'e, Kuran'a yönelttikleri yıkıcı eleştirilere ve bunların tesiri altında kalan gençlere yol göstermek için, bu görüşlere tesirli ve hacimli tenkit ve reddiyeler yazmıştır. Böylece önceden başladığı ve yarım kalan eserlerini tamamlamıştır.³

Ailesi onu evlendirmeye çalışmışsa da mide rahatsızlığı sonradan geçim sıkıntısı gibi sebeplerden dolayı evlenememiştir. Sade bir hayat yaşayan İsmail Fenni 29 Ocak 1946'da İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Eyüp mezarlığında Çocuk bakım evi binasının arkasındaki sırttadır.

İsmail Fenni hayatta iken, Mirasçısı olmadığı için Cağaloğlu'ndaki evini, büyük adadaki köşkünü, bir miktar parasını ve eserlerini Darüşşafaka'ya bağışlamıştır. 9050 ciltlik kitaplığını da Beyazıt devlet kütüphanesine bağışlamıştır.⁴Onun özellikle kendi yazdığı eserleri üzerinde durursak nedenli büyük bir mütefekkir olduğu anlaşılacaktır.

¹ Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fenni Ertuğrul", Felsefe Dünyası Dergisi, say: 7, 1993, Ankara, s.11-12.

² Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", DİA, XXIII, 98

³ Bkz. Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", DİA, XXIII, 98

⁴ Ertuğrul, *İsmail Fenni, Hakikat Nurları*, İstanbul, 1994, s.10

Okuyucuya yardımcı olması için eserlerini tasnif etmek suretiyle listeleme yoluna gideceğiz.

B. ESERLERİ

İsmail Fenni Ertuğrul'un çok sayıda basılmamış eseri vardır. Bunların arasında sadece beş adet kitabı basılmıştır. Bunlardan dört tanesi Osmanlıca, bir tanesi de Latin harfleri ile neşredilmiştir. Belli başlı eserleri şunlardır:

- 1- Lügatçe-i Felsefe
- 2- Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali,
- 3- Kitab-ı İzâle-i Şükûk,
- 4- Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i İbn Arabi,
- 5- Küçük Kitapta Büyük Mevzular,
- 6- Hakikat Nurları,
- 7- Hürriyet: Stuart Mill'den çeviri,
- 8- Telhis-û Usul-i Maliye, maliye ile ilgili bilgilerin özeti,
- 9- Çağdaş Materyalizm Mezhebi,
- 10- Hayat ve Madde, Oliver Lodge'nin Monizme karşı yazdığı eser.
- 11- Türkiye Tarihi,
- 12- Dürretül Yetime,
- 13- Montaigne'den Essais'in tercümesi.
- 14- Gülzâr-ı Emsal, masal çevirileri.
- 15- Büyük filozoflar.
- 16- Ebyât-ı Müntehibe-i Arabiye, Arapçadan seçilmiş bazı beyitler.
- 17- Mevlânâ Celaleddin-i Rumi ve Şemsi, divandan beş cüz.
- 18- Hadikâ-i Zerâfet, fıkra tercümeleri.
- 19- Usul defterinin cari hesapları.⁵

Bu isimleri geçen kitaplardan basılmış olanlar şunlardır:

⁵ Özkul, Osman, "İsmail Fenni Ertuğrul'un Felsefi Görüşleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İst., 1986, s.22.

a) **Lugatçe-i Felsefe** (İstanbul 1922)

Bu eser dilimizde yazılmış Türkiye’de yayınlanan ilk felsefe sözlüğüdür. Fransız metodolojist Andre Lalande’nin *Vocabolaire technique* adlı lüğatinden tercüme edilmiştir. Sözlükteki kavramlara kendi yorumlarını eserin nesnelliğini bozmadan eklemiş, İslam filozoflarının görüşlerini de katmıştır.⁶

b) **Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali** (İstanbul 1928)

1928’de yayımlanan eser İ. Fenninin önemli kitapları arasında yer alır. 1855’te Ludwing Büchner’in yayımladığı Madde ve Kuvvet isimli eserinde savunduğu materyalist fikirleri reddetmek amacıyla kaleme alınmıştır. Maddenin ezeli olamayacağını söyler. Abdülhalim Kılıçsoy tarafından *Materyalizmin İflası ve İslam* adıyla sadeleştirilerek 1996 yılında iki cilt halinde Sebil yayınları tarafından tekrar basılmıştır.

c) **Kitab-ı İzale-i Şükûk** (İstanbul 1928)

İslam hakkında şüpheleri giderme adını taşıyan bu eser,⁷ özellikle Reinhart Pieter Anne Dozy’nin (1880-1947) Abdullah Cevdet tarafından Tarih-i İslâmiyet adıyla dilimize çevrilen eserinde yer alan; İslam Kuran ve Hz. Muhammed (a.s) hakkındaki ithamlara cevap olarak yazılmıştır. Çünkü bu kitap İslam Tarihi hakkında objektif kriterlere riayet edilerek yazılan bilimsel bir kitap değildir. Aksine, art niyetle yazılmış, Müslümanları inançlarında şüphe ve tereddüte düşüren propaganda türü ideolojik yanlı bir çalışmadır.

Kitapta, Dozy’nin Hz. Peygambere kişisel tasarrufları, Bahira ve Nastura ile görüşmesi, İslam’ın yayılması ile ilgili eleştirileri ve Kuranın üslubunun düzensizliği hakkındaki iddialar cevaplandırılmıştır. Küfür ifadelerinin yer aldığı konularda tercümanın suskun kalması da eleştirilmiştir.⁸ *İzâle-i Şükuk*’da izahları yapılan bazı önemli konular şöyledir:

Arapların fitrat olarak dindar olmamaları, garanik hadisesi, Kuranın üslubu, mucize ve Miraç konuları, şeriatın sonsuzluğu, Hz. Peygamberin doğruluğu, peygamberin okuryazar olmaması vb.⁹

⁶ Bkz. Fındıkoğlu, Ziyaeddin. F, Bilgi Mec.1953, sayı.71,s.4

⁷ Ertuğrul. İ. F, *İzale-i Şükuk*, İstanbul, 1928, s.5.

⁸ Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", DİA, XXIII, 100.

⁹ Özkul, Osman, " İsmail Fenni Ertuğrul’un Felsefî Görüşleri" (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),s.20.

d) **Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i İbn Arabi** (İstanbul 1928)

İsmail Fenni, bu eserinde Vahdet-i Vücutun ne olduğunu, nasıl anlaşılması gerektiğini, âyet ve hadislerle dayanan temellerini, panteizmle olan farklarını anlatmaya çalışmış ve Vahdet-i Vücuda yöneltelen eleştiri ve itirazlara cevaplar vermiştir. Eser 1991’de Mustafa Kara tarafından sadeleştirilerek Vahdet-i Vücut ve Muhyiddin-i Arabi adıyla basılmıştır. Bu alanda yazılan en makul ve muteber araştırmalardan biridir.

e) **Küçük Kitapta Büyük Mevzular** (İstanbul 1934)

Eserde, Allah’ın varlığı, evrendeki sebep-sonuç ilişkisi, din, Kuran ve tasavvuf meselelerine dair bazı önemli konuları soru cevap ya da karşılıklı konuşma şeklinde basitçe anlatılmıştır. Kamil Yılmaz eseri sadeleştirerek İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar adıyla neşretmiştir. 1978 yılında ise Sebil Yayınları tarafından ikinci kez yayınlanmıştır.

f) **Hakikat Nurları** (İstanbul 1949-1979)

Yazarın hayatta iken maddi imkânsızlıklardan dolayı basılamayan bu eseri, 1949’da Osman Nuri Ergin, sadeleştirerek ve önemli dipnotlar ekleyerek yayımlamıştır. *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali* adlı eserinden sonra ikinci ve en önemli eserlerindendir. H. Hircfeld’in ve W.Tisdall’ın yazdığı eserlerindeki iddialara bir itiraz olarak yazılmıştır. Kitap’ta Hz. Peygamber’in ruhi dengesi, çok evliliği, Kuran-ı Kerim’in kaynakları, Sabiilik ile Yahudiliğin İslam dinine etkisiyle ilgili görüşlere cevap vermektedir. İslam dininin ulûhiyet anlayışı açısından diğer ilahi dinlerden farkları üzerinde durmaktadır. Hz. Peygamberin nübüvvetinin ispatına yer vermektedir.¹⁰

Bu eserlerde de görüldüğü gibi İsmail Fenni Ertuğrul, iman hakikatleri ve İslam dinine topyekûn Batı’da yapılan saldırılara reddiye kabilinden ciddi eleştiriler yapmıştır. Ertuğrul, özellikle biyolojik ve psikolojik temellerde kendisini inşa eden materyalist akımlara yönelttiği eleştiriler ve ilmi temelde İslam inanç esaslarını savunması Allahsızlık cereyanları karşısında önemli bir set oluşturmuştu. Biz bu tezimizde müellifin doğrudan eserlerinden istifade etmek suretiyle konuyu zenginleştireceğiz. Eğer İsmail Fenni

¹⁰ Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", s.14-15.

Ertuğrul'un yaşadığı dönemin siyasi ve sosyal durumunu tanırsak, bu eserlerin ne denli önemli hizmetler yaptığını daha iyi kavramış olacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL’UN İÇİNDE BULUNDUĞU DÖNEMİN SİYASİ VE SOSYAL DURUMU

I. TANZİMAT, MEŞRÛTİYET VE MODERNLEŞME DÖNEMLERİ

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinden itibaren, Osmanlı İmparatorluğu Cumhuriyet kuruluncaya kadar sürekli içeride ve dışarıda düşmanlarıyla mücadele içerisinde olmuştur. Birbiri ardınca girilen savaşlar ve ayaklanmalar Osmanlı İmparatorluğunu ciddi şekilde sarsmıştır.

Batının bilimsel keşifler alanındaki yükselişi Osmanlı İmparatorluğunu siyasi ve sosyal açıdan etkilemiştir. Özellikle Batı karşısında askeri alanda alınan mağlubiyetler, sömürgecilik ve oryantalizm gibi sebeplerden dolayı batılılaşma faaliyetleri hızla yayılmaya başlamıştır.¹¹

Değişimin kaçınılmaz olması, toplumun dinamiklerinin hareketlenmesini sağlamaktaydı. Eskiye dönerek durumu düzeltme çabaları olumlu gibi görünse de, zamanla yetersiz olduğunun farkına varıldı.

Osmanlı toplumunun yeniliklere açık olmasına rağmen bazı reformlar köklü bir çözüm imkânı sunmadığı için, iç huzursuzluklara sebep olmuştur. Sultan 3. Selim’den itibaren yenilikçi olarak ortaya çıkan devlet adamlarının yaptığı çalışmalar ve reformlar yetersiz kalmıştı.¹²

19. yy’ da değişim süreci ile birlikte, sosyal ve kültürel çıkmazda olan Osmanlı imparatorluğu, çareyi yüzünü batıya çevirmekte bulur. 19. yüzyıl reformistlerinin çoğu batıyı iyi tanıyan kimselerdir. Bu kimselerin tercüme odalarında çalışmaları ve büyükelçiliklerde görev yapmaları, batıcılık fikrine yakın olmalarında etkili olmuştur.

¹¹ Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 2010, s.35.

¹² Karabulut, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu’nda 19.yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, Sayı:2, s. 49-65.

Bu dönem reformları, yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilen ve eğitimden sağlığa, vergiden askerliğe, bürokrasiden gündelik hayatın tanzimine kadar pek çok alana müdahale eden toplumun tüm katmanlarını etkileyen bir nitelikte görülmüştür.¹³

Öte yandan Türkiye’de Batılılaşma ile birlikte çeşitli tercüme faaliyetleri ortaya çıkmıştır. Bu eserler arasında genellikle önde gelen Fransız filozoflarının eserlerinin tercüme edilmesi gelir. Tercüme eserleri arasında materyalist ve pozitivist fikirlerin ve görüşlerin bulunması ilgi çekici bir durum olmuştur¹⁴. Voltaire (İstanbul 1304) ve *İntikad* (İstanbul 1304) gibi Beşer (1. Kısım1303) eserleriyle Beşir Fuat, *Teceddüd-i İlm-i Vahde-i Mevcut Bir Tabiat Âliminin Dini* (Trc. Ernest Haeckel) gibi¹⁵ muhtelif çevirileriyle ve Felsefe Mecmuasındaki yazılarıyla Baha Tevfik, *İctihad* dergisindeki biyoloji ve fizyoloji içerikli materyalist yazılarıyla Abdullah Cevdet gibi fikir adamları bu görüşlerini Osmanlıya taşırlar.¹⁶ Abdullah Cevdet, Büncher’in *Madde ve Kuvvet* adlı eserini, tercüme etmiş ve maddenin ezeli ve ebedi olduğunu söylemiştir.¹⁷ Dolayısıyla bu eserde maddenin kadim olduğu iddia edilmek suretiyle yaratıcının olmadığı vurgulanmak istenmiştir.

Osmanlıda dönemin materyalist fikirleriyle etkilenen entelektüel kitle, Avrupa’daki her türlü değişimlere hayran kalmıştır. Ancak yabancılaşmış kimi Osmanlı aydınları, Meşrutiyet dönemiyle birlikte dengeli ve mutedil bir tutum izlemeye çalışarak her iki kültürü bağdaştırma yoluna gitmişlerdir. Osmanlı’nın sonlarına doğru da çoğu entelektüel yazar, yazılarında Batı merkezli olan düşüncelerini ortaya koymaya başlamıştır.¹⁸

Batılılaşmış Osmanlı aydınları, gelişme ve ilerlemeyi Osmanlının değişmesi üzerine kurmuşlardı. Osmanlı aydınlarını 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkileyen en önemli düşünce akımları; pozitivist ve materyalist akımlardır. Onlar da medeniyet-i hazıra dedikleri bu ilhadi akımlarla şekillenen batı medeniyetine bütün yönleriyle teslim

¹³ Saydam, Abdullah, *"Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumunu"*, Genel Türk Tarihi, c.7,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002, s.531.

¹⁴ Akgün, Mehmet, "1839-1920 yılları arasında Türkiye’de Aydınlanmanın Uzantısı Olarak Temsil Edilen Felsefi Akımlar", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1999, cilt: 40, s.478.

¹⁵ Koç, Emel, a.g.e., s.82.

¹⁶ Topaloğlu, Aydın, "Materyalizm", DİA, XXIX, s.137-140.

¹⁷ Koç, Emel, " Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye’ ye girişi ve ilk yansımaları", Dicle Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c:1, say:2, s.81.

¹⁸ Kahraman, Yakup, "Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Felsefi Yapı: Pozitivist Paradigmanın İnşası", Uluslararası Sosyal Araştırma Dergisi, c.4,sayı:18,2011,s.346.

olmadıkça Osmanlının kurtulamayacağını iddia ediyorlardı. Tek kelime ile Osmanlı toplumunun kurtuluşu materyalist ve pozitivist temelli reçetelerin gereğini yerine getirmekte görülüyordu.¹⁹ Onların zihin dünyasına göre bizi geri bırakan açıkça İslam dini idi. Bu sebeple kendi değerlerinden nefret eden ve kendi kültürüne yabancılaşan bu aydınlar göre tek çare Batı medeniyetini bir bütün olarak içselleştirmektir. Onlar İslam hakkındaki olumsuz tavırlarına rağmen, aynı tavırları Hristiyanlık hakkında göstermiyorlardı.²⁰

Osmanlı'nın Batılılaşma siyasetinin temelinde, 19. Yüzyılın başlarından itibaren Türk devletinin bütün cephelerde Batı karşısında yenilmesi ve devamlı gerilemesi yatar. Batının, Osmanlı'ya üstünlüğü, devletin siyasî ve askerî yenilgisi şeklinde olmuştur. Devletin gerilemesi önemli ölçüde modernleşmenin hızını da artırmıştır.²¹

Osmanlı Avrupa düşüncesini evvela küçümsemiştir. Avrupa'nın modern ve üstün olması Osmanlı devleti için savaşlarda anlaşılmaya başlamıştır. Toprak kaybı ile beraber Osmanlı yönetimi, Batının ve modernliğin üstünlüğünü, silahlarına ve düzenli ordularına bağlamıştır. Mağlubiyetlerin askerî bir problem olarak görülmesi, alınan ilk tedbirlerin de askeri alanda olmasını gerekli kılmıştır.²²

Tanzimat'tan ve Meşrutiyetten sonra girilen modernleşme hareketlerinde aydın kesimin modernleşmeye yönelik davranışlarında dini kalıpların giderek zayıfladığını ve bireyselleşmeye dönük bir eğilim olduğunu görüyoruz. İdeolojik anlamda modernleşmek aydınları halka yabancılaştırdı, böylece aydınlar; halka ters düşen, halkın nefretini üzerine çeken bir davranış içerisine girdiler. Bu yüzden bir takım aydın kesim; Batı dilini konuşan, Batıya dönük değer normlarını kullanan, Batı tipi okullarda yetişen, halktan ayrı bir sınıf oluşturmuştur. Bu sınıfın ana düşüncesi de; Batılı gibi yaşamak, Batılı gibi düşünmek, halktan kendisini soyutlayarak materyalist bir felsefeyi, hümanist ve pozitivist fikirleri kendilerine ilke edinmekti. Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi aydınları,

¹⁹ Bkz. Engin, Osman, "1860-1908 yılları arasında Osmanlı devletindeki pozitivist ve materyalist akımlarda Kültürel Değişme olgusu", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara, 1992, s.180.

²⁰ Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 19.

²¹ Güngör, E, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, İstanbul, 1990, s.101-102-103.

²² Meriç, Cemil, *Kırk Ambar*, İstanbul, 1980, s. 277-279.

temel felsefe olarak, Batı'dan kültürümüze çevirdikleri eserler sayesinde bu görüşleri bir misyoner edasıyla Türk milletine kabul ettirmek istemişlerdir.²³

Batılı modeli tek yaşam tarzı olarak benimseyen bürokratlar ve aydınlar Osmanlı toplumunda ikili bir kültür yapısı oluşturdular: Merkezde, Batı etkilerinin yoğun olduğu "modern batı kültürü", halk kesiminde ise İslam ile yoğrulmuş "halk kültürü." Bu sayede, İslami değerlerle yoğrulmuş halk ile kendi kültür damarlarından kopan Batılılaşmış aydın arasında büyük bir kültürel uçurum meydana gelmiştir. İslami değerlerle mücehhez olan halk ile materyalist Batılı değerlerle beslenen aydın arasında "din", geniş bir çakışma alanı haline gelmiştir. Özellikle zihniyet planında modernleşme ile birlikte ortaya çıkan yeni aydın tipi, halkından çok uzaklaşmıştır.²⁴ İşte İsmail Fennî, böyle bir dönemde ve bu aydınların ve batılı oryantalistlerin çeşitli alanlarda ortaya koydukları ilhadî ve materyalist görüşlerle mücadele etmiş ve doğru olan İslami görüşleri yazdığı eserler kanalıyla bize miras olarak bırakmıştır. Onun bu milletin ruh kökünden beslenen duyarlılığı milletimizin genç nesillerinin zihin dünyasında kuvvetli izler bırakmıştır. Hala da *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlali* ile ilgili ortaya koyduğu görüşlerinden istifade edilmektedir.

İman çağının yitip gittiği ve inkâr çağının başlangıç evresi olan Aydınlanma düşüncesinin özünde bizim aydınlarımızı da etkileyen pozitivist ve materyalist düşünce biçimleri vardır. Bugünkü genç nesiller için hem bu Allahsız cereyanları tanımak ve hem de bu inkârcı akımlara köklü eleştiriler getirmek suretiyle cevaplar veren İsmail Fenni Ertuğrul'un çalışmalarından haberdar olmak büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla bu ilhadi hareketlerin başında gelen ve Fransız Aydınlanma düşüncesinin önemli öncülerinden olan A. Comte'nin pozitivist anlayışı üzerinde duracağız:

II. POZİTİVİZM

İsmail Fenni Ertuğrul'un yaşadığı dönemde pozitivist düşünce Osmanlı aydınları üzerinde çok etkili olmuştur. Müellifin bu konudaki görüşlerini vermeden önce pozitivistimin kavramsal çözümlenmesi üzerinde duracağız:

²³ Türkdoğan, Orhan, *Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, 2002, s.56-58.

²⁴ Türköne, Mümtaz, *Modernleşme Laiklik ve Demokrasi*, 1994, s. 101.

Pozitivizm, Pozitiv, Latince'deki " ponere" ve " positus" kelimelerinin terkin-den oluşan, Fransızca “poser" ve "pose" kelimelerinden türetilmiştir.²⁵ Fransızcada "gerçek, olgusal ve olumlu" gibi manalara gelen "pozitif" kelimesinden gelir. Pozitif felsefe demek olan pozitivizm, Auguste Comte tarafından kurulmuştur. Tarihte bu zih-niyet biçimi, İlahiyat ve metafizik felsefeye karşı kullanılmıştır.²⁶ Pozitivizm, dini, me-tafiziği, insanlığın her alanda ilerlemesini engelleyen bilim dışı düşünceler olarak gören ve modern bilimi merkeze alan bir dünya görüşünün ismidir.

Bu anlayışa göre deney ve gözlemin konusu olmayan bir şey, bilimin konusu değildir. İsmail Fenni Ertuğrul *Lugatçe-i Felsefe* 'sinde “pozitivizmi”; tecrübe ile tahak-kuk etmemiş olan her şeyi terk edenlerin mezhebi” olarak tanımlanmaktadır.²⁷ Bu ideo-lojiye göre tecrübi bilgi muteberdir. Tecrübeye dayanmayan bir bilgi hakikat değil, hu-rafeden ibarettir. Bu açıdan pozitivizm, dış dünyanın olayları ile yetinmek isteyen ve başka her türlü bilgiyi değersiz kabul eden ve algılanabilir olayları, konuları deney ile inceleyen bir düşünce sistemidir.²⁸ Duyularımızla idrak edemeyeceğimiz hiçbir şeyi bilgi ve tecrübe konusu yapmamaktır.²⁹ Tek hakikatin de pozitivizme indirgenmiş haki-kat iddiası olduğunu vurgular.

Pozitivistler bilim ile din ve metafizik arasına sınırlar koymuşlardır. Onlara göre her türlü inanç bilimsel etkinlikten uzaktır. Tek bilgi türü olarak akla, gözleme ve dene-ye dayalı bilimsel bilgiyi kabul ederler. Dini ve metafiziği bilim öncesi ilkel dönemlerin ürünü olarak değerlendirirler.³⁰ Kısaca pozitivizm, maddi dünya hakkındaki gerçeklerin deney ve gözlem yolu ile elde edilebileceği görüşüdür.³¹ Onlara göre her türlü dini ve metafiziki bilgi, bilim dışıdır.

On altıncı yüzyılda ortaya çıkan pozitivizm, on sekizinci yüzyılda aydınlanma ha-reketi içerisinde yaygınlık kazanan bir felsefi akım haline gelmiştir.³² Bu yönüyle pozi-tivizm, araştırmalarını, olgusal gerçeklere dayandıran fizikötesi açıklamaları pratik ola-

²⁵ Saraç, Tahsin, *Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük*, İstanbul, 1989, s.1086.

²⁶ Comte, Auguste, *Pozitivizmin İlmihali* (Çev. P.Erman), İstanbul: MEB Yayınları, 1986, s.20.

²⁷ Ertuğrul, İsmail Fenni, *Lugatçe-i Felsefe*, Konya, 2015, s.323.

²⁸ Korlaeiçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 1986, İst., s.15-17.

²⁹ Bolay, S. Hayri, *Felsefe Doktrinleri Sözlüğü*, 1981, İst. s.226-227.

³⁰ Cevizci, Ahmet, "Pozitivizm", s.709.

³¹ Akgün, Mehmet, " 1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanma", AÜİFD, 1999, s. 486.

³² Koç, Emel, " Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye' ye girişi ve ilk yansımaları", Dicle Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c:1, say:2, s.84.

rak imkânsız, yararsız olarak gören, denetlenmeyen sözde sorular olarak algılayan felsefi bir düşünce biçimidir.³³

İslam ülkeleri içerisinde Batı ile sınırdaş olan tek ülke, Osmanlıdır. Bu açıdan Osmanlı imparatorluğunun Batı’da ortaya çıkan ve hâkim olan pozitivist karakterli düşünme biçimiyle tanışmaması imkânsızdı.³⁴ Bu nedenle, Batı’da ortaya çıkan Pozitivizm, öncelikle değişik kanallardan Tanzimat’la birlikte ülkemize giriş yapmıştır. Bu kanalların başında; felsefe, edebiyat akımları, okullara konan pozitif bilim dersleri, bazı okullarda doğrudan Fransızca eğitim-öğretim yapılması, bazı öğrencilerin Avrupa’ya gönderilmesi, kurumlarımıza gelen yabancı uzmanlar ve çeviri faaliyetleri gelmektedir.³⁵ Asıl pozitivizmin Türkiye’ye ilk defa sistematik olarak girişi 1826’da açılan tıbbiye mektebi ile olmuştur. Biyolojik materyalist kitaplar zamanla mekteb-i tıbbiye bünyesinde toplanarak bir kütüphane kurulmuştur. Yine Viyana’dan tıp doktorlarını eğitmek için getirilen muallim-i evvel adıyla da tanınan ve Darwinist görüşlerin mümessili olan Bernard³⁶ ile pozitivist ve materyalist düşünceler ülkeye sokulmaya çalışılmıştır.³⁷ Burada unutulmaması gereken bir başka husus da, pozitivist düşüncenin ülkemize girmesinde Fransız aydınlarından yapılan çevirilerin etkili olmasıdır. 1843’de Münif Paşa’nın *Fénélon Fontenelle* ve Voltaire’dan; Şinasi’nin *Lafontaine*, Racine ve Lamartine’ten yaptığı çeviri ve tercümeler pozitivizmin Osmanlı da şekillenmesini sağlamıştır.³⁸

Pozitivizmin kurucusu kabul edilen Auguste Comte (1798-1857)’un Osmanlı toplumunda fikirlerinin yayılması için Mustafa Reşit Paşaya bir mektup gönderdiği bilinmektedir.³⁹ Auguste Comte kurduğu bu felsefi düşüncenin dünyaya yayılmasında Türklerin çok önemli bir yeri olduğu kanaatindeydi. Böylece Comte kendi kurduğu tabii dinini ve düşüncelerini yaymak için Türklerin, Müslümanlar üzerindeki etkisinden faydalanmak istemiştir.⁴⁰

³³ Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 1979, İst. s.132.

³⁴ Korlaelçi, Murtaza, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, 1986, İst. s.193.

³⁵ Bkz. Korlaelçi, Murtaza, "Pozitivist Düşüncenin İthali, Türkiye de Siyasi Düşünce", 2003, İst, C.1, s.214-222.

³⁶ Ergin, a.g.e., s. 346.

³⁷ Hanioglu, Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981, s.8.

³⁸ Korlaelçi, *Pozitivizmin Türkiye’ye Girişi*, s.201-202.

³⁹ Korlaelçi, a.g.e., s.194.

⁴⁰ Korlaelçi, a.g.e., s.15-16.

Comte, M. Reşit Paşa'ya gönderdiği bu mektupta, İslam dininin gerçeklik anlayışının "insanlık dinine" katılmada kolaylık sağlayacağı ve Batının direk "Pozitif din" devresine geçebileceğini söylemiştir.⁴¹ Comte tezinde, toplumların semavi din ve inançların egemenliğinden kurtulmak için aşamalı olarak üç dönem geçirmeleri gerektiğini iddia etmiştir. Üç hal yasası adı verilen; metafiziki, teolojik ve pozitif dönemler bir merhaledir. İlerlemecilik de denilen bu sürecin son merhalesi olan pozitif dönem, artık semavi dinlerin sona ermesi anlamına gelmektedir. Comte'e göre dinin kaynağı, beşeriliktir. Pozitif bilim safhasına gelindiğinde, dinlerin çağı sona erecektir. Dinin yerini bilim, Tanrı'nın yerini insan, mabedin yerini üniversite, mucizenin yerini ilmi keşifler alacaktır. Maalesef hala ülkemizde bu zihniyet varlığını devam ettirmektedir. Hâlbuki bilim, bir takım verilerle hareket eder. Doğrulamadığını değil, yanlışlığını ortaya koyduğu şeyleri inkâr eder. Ama bizde öyle olmadı. Doğrulamadığı şeyleri inkâr etmeye kalktı. Metafizik ve dinle ilgili hakikatler pozitivist zihniyette hurafe ve anlamsız şeyler olarak görüldü. Aklını kullanan her makul düşünen insan bilir ki, hakikat sadece mikroskopluk bilim adamları tarafından değil, şairler, sanatçılar ve peygamberler tarafından da ortaya konulmaktadır.

1908 Meşrutiyetin 'den sonraki yıllarda pozitivist etkiler taşıyan aydınlarımız bulunmaktaydı. Bunların başında Ahmet Rıza (1858-1930) gelmektedir. Onu A. Comte ile yakın dostluğu bulunan Pierre Latiff (1823-1903) tanıştırmıştır ve pozitivist fikirlerinin bu yolla oluştuğu tahmin edilmektedir. Daha sonraları Salih Zeki, Ahmet Şuayb ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi Osmanlı aydınları din ve metafizikle ilgilenmeksizin, deney ve gözlemlerin üzerinde durarak, pozitivist anlayışın etkisinde kalmışlardır.⁴² Bulundukları çevrelerde pozitivist düşüncenin yayıcısı olmuşlardır.

Ülkemizde Tanzimat'tan başlayarak Cumhuriyet yıllarında da siyasi ve kültürel hayatta etkin rol oynayan pozitivistlere ciddi eleştiriler de yapılmıştır. Bu eleştiri yapanların başında; İsmail Fenni Ertuğrul, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır ve İzmirli İsmail Hakkı gibi İslam düşünürleri gelmektedir.

Şimdi de önemli bir fikir akımı olan pozitivistle genetik birlikteliği bulunan materyalizmin ülkemizdeki durumuna bakalım:

⁴¹ Kutluer, İlhan, " Batılılaşma", DİA, V, 154.

⁴² Akgün, "1839-1920 Yılları Arasında Türkiye'de Aydınlanma", s.475-497.

III. MATERYALİZM

Maddecilik anlamına gelen, Latince de "materia" kelimesinde türetilen materyalizm; var olan her şeyin sadece maddeden ibaret olduğunu maddenin dışında Metafizik bir alanın bulunmadığını iddia eder. Materyalizm, maddi âlemin ötesini; Kutsal kitaplar, ahiret, melek ve vahiy gibi maddi olmayan tabiatüstü varlıkları tanımaz ve reddeder.⁴³ O, fiziki alan olan sadece Kur'an'ın olgusal, felsefenin ise, fenomenler dünyası dediği alanla ilgilenir.

Materyalizm, varlığın özünün madde olduğunu ve maddedeki değişimler dışında hiçbir şeyin var olmadığını, yaşamın ve hayatın kimyasal ve fiziksel olarak karmaşık bir süreç olduğunu kabul eden bir görüştür. Varlığı ve içinde yaşadığımız dünyayı kapalı bir sistem olarak gördüğü için makineye benzetmektedir. Fizik alanda varolan her şeye, fiziksel nedenlerin sebep olduğunu savunur.⁴⁴ Tabiatı mutlak bir determinizm olduğunu da iddia eder.

İsmail Fenni ye göre materyalizm, her şeyin madde olduğunu iddia edenlerin mezhebidir⁴⁵. Müellifin de ifade ettiği gibi materyalizm, batı düşüncesinin bir ürünüdür. Batı ülkelerinde, felsefi bir meslek, siyasi bir anlayış olmasının yanı sıra önemli bir medeniyet, eğitim ve bilim meselesi olarak da değerlendirilmiştir. Batılılaşmak, medenileşmek, bilimsel olmak ve hatta demokratlaşmak arzusunu gösteren her ülke ister istemez bu düşünceyle karşılaşmak zorunda kalmıştır.⁴⁶

Avrupa'da yoğun bir şekilde yayılan materyalizm 18.ve 19. Yüzyıllarda batı ile sıkı ilişkide bulunmamız nedeniyle Osmanlı aydınında bu düşünceye karşı bir ilgi uyanmıştır.⁴⁷ Bu düşüncenin ülkemize girişi bazı yabancı kitap çevirilerinden ve bu konu üzerine birçok gazete, dergi ve mecmuaların yayınlanması nedeniyle olmuş, bunun neticesinde de, materyalizm hızlıca yayılmıştır.⁴⁸ Osmanlı toplumunda materyalist fikir-

⁴³ Topaloğlu, Aydın, "Materyalizm", DİA, Ankara, 2003, XXVII, 137.

⁴⁴ Cevizci, Ahmet, *Felsefe ye Giriş*, Ankara, Nobel Yayınları, 2013, s.114-115.

⁴⁵ Ertuğrul, *Lügatçe-i Felsefe*, s.253.

⁴⁶ Akgün, a.g.e. ,s.475-476.

⁴⁷ Akgün, Mehmet, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988, s.475-497.

⁴⁸ Koç, Emel, "Klasik Materyalizme Pozitivizmin Türkiye ye Girişi ve İlk Yansımaları", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c.1, s.2, s.77-78.

ler 1908 Meşrutiyetinden sonra daha rahat konuşulabilme ve temsil edilebilme imkânı bulmuş ve bu fikirleri savunan aydınların sayısı günden güne artış göstermiştir.⁴⁹

Ülkemizde bu materyalist düşüncelerin yayılmasında bilinçli ve bilinçsiz bir şekilde katkıda bulunan aydınlarımız vardır. Klasik materyalizmi bilinçsiz olarak temsil eden aydınlarımız, Hoca Tahsin Efendi, Ahmet Mithat Efendi ve Beşir Fuat'tır. Bilinçli şekilde savunanlar ise, Abdullah Cevdet (1869-1932), Baha Tevfik, Suphi Erdem, Memduh Süleyman, Dr. Ethem Necdet ve Celal Nuri'dir. Ancak zamanla Türkiye de bu görüşler iyi anlaşılmayıp ilgi görmeyince, diyalektik materyalizm ile ilgili çalışmalara başlanmıştır.⁵⁰

Diğer yandan meşrutiyet döneminde materyalist düşünceleri çeşitli makale ve kitaplar yazarak eleştiren Osmanlı aydınları olmuştur. Bunlardan biri de İsmail Fenni Ertuğrul'dur.⁵¹ İsmail Fenni'nin eleştirilerine geçmeden önce, onun Allah'ın varlığını kanıtlama konusunda geliştirilen "*İsbât-ı Vâcib Delilleri*" hakkındaki görüş ve düşüncelerini ele alacağız.

⁴⁹ Akgün, Mehmet, *Türkiye'de Aydınlanma*, Ankara, 1999, s.493.

⁵⁰ Koç, a.g.e. , s.84.

⁵¹ Çetinkaya, B. Ali, "Modern Türkiye'nin Felsefi Kökenleri ",CÜİFD, C.6, S.2,s.65-91.

İKİNCİ BÖLÜM

İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'A GÖRE İSBÂT-I VÂCİB DELİLLERİ

Allah'ın varlığının (İsbât-ı vâcib) kanıtlanmasında kullanılan delillere geçmeden Kelam ve Din Felsefesi kaynaklarında yer alan İsbât-ı vâcib" teriminin kavramsal çözümlmesine bir bakalım.

I. İSBÂT-I VÂCİB KAVRAMI

İsbât; sözlükte "sabit ve payidar eylemek, bir şeyin hakikatini anlayıp bilmek, hapsedmek, teyit etmek, delil getirmek" anlamlarına gelir. İstılahta ise, muhakeme usulünde, tarafların delil getirerek davalarının haklılığını ortaya koymaları anlamına gelmektedir.⁵² Vâcib; sözlükte " lazım, gerekli, lüzumlu" anlamına gelmektedir. İstılahta ise; yapılması kesin ve bağlayıcı bir şekilde istenen fiildir.⁵³ İsbât-ı vâcib; " yerleşmek, yerinde ve devamlı olmak; doğruluğu ortaya çıkmış bulunmak" manalarındaki sübut masterından if'al kalıbından türemiş olup "bir şeyin doğruluğunu ortaya koymak, kanıtlamak" demek olan İsbât ile varlığı kendinden olan (vâcibu'l-vücûd) anlamındaki vâcib kelimelerinden teşekkül etmiştir.⁵⁴ Bir başka ifade ile İsbât-ı vâcib, Allah'ın varlığını kanıtlama, varlığı kendinden olup, var olmak için başka bir güce ve varlığa dayanmayan manasına gelir. Bu tabir sadece Yüce Allah hakkında kullanılır.⁵⁵

İsbât-ı vâcib konusu tarih boyunca İslam Kelamcılarını ve felsefecileri uzun süre meşgul etmiştir. Allah'ın varlığını ispata yönelik Kuran-ı Kerim'den mülhemle, felsefe, tasavvuf ve kelam âlimlerinin araştırmalarına dayanan birçok delil ortaya konmuştur.⁵⁶ Geliştirilen bu deliller; hudus, gaye ve nizam, imkân, fitrat, ihtira, hareket, kabul-i amme şeklinde sıralanır.⁵⁷ Bu deliller inanç tarihi boyunca, inanmayan insanların şüphelerini gidermiş, inanan insanların ise inançlarını daha da kuvvetlendirmiştir.⁵⁸

⁵² Karagöz, İsmail, *Dini Kavramlar Sözlüğü*, DİB Yayınları, Ankara, 2005, s. 327.

⁵³ Karagöz, İsmail, a.g.e. , s. 674.

⁵⁴ Bkz. Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2010, s.160.

⁵⁵ Özervarlı, M, Sait, "İsbât-ı vâcib", DİA, XXII, 495.

⁵⁶ Özervarlı, M, Sait, *Kelam'da Yenilik Arayışları*, Ankara, 2002, s. 78-79.

⁵⁷ Topaloğlu, -Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.160.

⁵⁸ Özervarlı, M, Sait, *Kelam'da Yenilik Arayışları*, s. 78.

Kelam âlimleri her dönem güncelliğini koruyan İsbât-ı vâcib delillerini ya yazdıkları kelam kitaplarında bölüm olarak yer vermişler veyahut da müstakil kitap olarak yazmışlardır. Bu deliller istidlali deliller arasında yer almıştır.⁵⁹

Zaman içerisinde bilimsel sonuçlardan da istifade edilerek geliştirilen İsbât-ı vâcib delilleri hala bugün de güncelliğini korumaktadır.⁶⁰ Elbette bu delillerle ilgili yeni aklî kanıtlar da geliştirilebilir.

İslam kelimcileri Allah'ın varlığını ispat etmede kullandıkları bu delilleri Kuran-ı Kerim'den çıkarmışlar ve sistematik bir hale getirmişlerdir. Bilindiği gibi âyetlerin bir kısmında çeşitli varlıklara, kâinat/âlemde gördüğümüz ya da göremediğimiz hassas dengeli oluşumlara dikkatler çekilmekte ve bunların tesadüfen olamayacağı ifade edilmektedir. Bu durum belli bir amaca göre yaratıldığımızı göstermektedir. Tabiatı amaçlı bir düzen vardır. Yüce Allah çeşitli âyetlerde evreni ve insanı nasıl yarattığını, bu yaratılıştaki mükemmelliği ve kusursuzluğu, bunların nasıl meydana geldiği üzerine düşünülmesini söylemektedir.⁶¹

Bu âyetlerden bazı örnekler şöyledir:

" O, yaratan, yoktan var eden, şekil veren Allah'tır. Güzel isimler onundur. Göklerdeki ve yerdeki her şey o'nu teşbih eder. O mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁶²

"Şüphesiz o, iki eşi erkeği ve dişiye, rahme atıldığında az bir sudan (meniden) yaratmıştır."⁶³

"Sonra nutfeyi kan pıhtısına çevirdik, kan pıhtısını bir çiğdemlik et yaptık, bir çiğdemlik etten kemikler yarattık, kemiklere de et giydirdik. Sonra onu başka bir yaratık yaptık. Biçim verenlerin en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir."⁶⁴

"O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahman'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak (düzensizlik) görüyor musun? Sonra tekrar

⁵⁹ Özervarlı, M. Sait, " İsbât-ı vâcib " DİA, XXII, 495

⁶⁰ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.160.

⁶¹ Dorman, Mustafa Emre, "Tanrı'nın Varlığının Kanıtlanmasında Kullanılan Modern Deliller: İnsancı İlke Örneği", MÜİF Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,2004, s.7.

⁶² Haşr, 59/24.

⁶³ Necm, 53/45-46.

⁶⁴ Mü'minün, 23/14.

tekrar bak; bakışların (aradığı düzensizliği bulamayıp) aciz ve bitkin halde sana dönecektir."⁶⁵

"Üzerine gece karanlığı basınca bir yıldız gördü. " İşte Rabbim!" dedi. Yıldız batınca da " Ben böyle batanları sevmem. " dedi. Ay'ı doğarken görünce de, " işte benim Rabbim! Bu daha büyük" dedi. O da batınca (kavmine dönüp), " Ey kavmim! Ben sizin Allah'a ortak koştuğunuz şeylerden uzağım" dedi. "Ben hakka yönelen birisi olarak yüzümü, gökleri ve yeri yaratana döndürdüm. Ben Allah'a ortak koşanlardan değilim."⁶⁶

Bu ayetlerde görüldüğü gibi Yüce Allah Kuran-ı Kerim'de başta insan olmak üzere, canlılar ve göğün yaratılışından örnekler vererek kendi varlığının delillerini ortaya koymaktadır. Bir ilim insanı olan İsmail Fenni Ertuğrul da hem Kur'an'dan, hem de teist filozof ve kelamcıların İsbat-ı vacib delillerinden istifade ederek bu deliller üzerinde durmuştur.

A. İSMAİL FENNİ'NİN ALLAH'IN VARLIĞI DELİLLERİ HAKKINDAKİ İNCELEMELERİ

İsmail Fenni, Allah'ın varlığını ilk önce kıyas yöntemiyle ispatlayarak başlar, ona göre bir hüküm cümlesi ya açıktır ya da kapalıdır, ispat ister. İspat ise kıyas ile olmaktadır. Kıyas; biri büyük diğeri küçük olan iki hüküm cümlesiyle bir sonuçtan oluşur. Bir kelimedenden ya da düşünceden onunla açık ilişkisi olmayan, ikinci bir kelimeye, ikinci kelime ile olayı neticeyi açıkça ortaya koyan üçüncü kelime yoluyla geçilmektedir. Fenni'nin düzenlediği kıyas şöyledir;

"Âlem hâdistir.(sonradan yaratılmıştır.)" Bu ispatı istenen hüküm cümlesidir.

"Çünkü âlem mütegayyirdir. " (küçük)

"Her mütegayyir hâdistir." (büyük)

"Şu halde âlem hâdistir " (sonuç)

Fenni, bu kıyasla Allah'ın varlığını ispata çalışır.⁶⁷

Ona göre, isbat-ı vacib hakkındaki deliller, " her mâlulün bir illeti (her illetlinin bir illeti vardır. Her eserin bir müessiri yapıcısı vardır. Hâdisin varlığı bir vacibin varlığına bağlıdır. Sonradan yaratılanın varlığı bir yaratıcının varlığına bağlıdır. Her nerede

⁶⁵ Mülk, 67/3-4.

⁶⁶ Enam, 6/74-79.

⁶⁷ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam.*, s.100.

intizam yani, vasıtaların maksatlara uygunluk görülürse, orada tedbir veya ilim ve hikmet vardır " gibi açık prensiplere dayanmaktadır ve bu prensipler her zaman kesin bilgiyi gerekli kılar. İsmail Fenni şöyle devam eder; Allah her şeyi bilen hikmet sahibi, vacibü'l vücuttur. Âlem de görülen nizamı, bir tesadüfün meydana getirmedigini sağduyu sahibi herkes kabul eder. Sadece organların görevlerini ve bunlar arasından tenasül işini incelemeye almak, bir fikrin oluşması ve kesin bilginin meydana gelmesi için yeterlidir.

Hayvanlarda ve bitkilerde tenasül işine yarayan organlar bu görevin yerine getirilmesine uygun bir tarzda mükemmel bir şekilde yaratılmışlardır. Bütün bunlar bu organların tesadüf değil, belli bir gaye için yaratılmış olduğunu göstermektedir. Aklını kullanan biri için bunların aksini düşünmek mümkün değildir. Bu kadar ince dakik hesapların görüldüğü bir yerde bir hesapçının, bir muhasibin varlığı zaruridir.⁶⁸

İsmail Fenni, Allah'ın varlığı ve delillerini incelemiş çeşitli izahlar yapmış ve bu konu hakkında söylenen itirazların hepsinin, boş ve manasız olduklarını gördüğünü söylemiştir. Allah'ı inkâr ancak hasta akıllara has bir özelliktir. Âlimlerde bu konuda hem fikirdirler. Şüphe sahiplerinin hezeyanları iltifata şayan olamaz, diyerek fikrini kuvvetlendirir.

Fenni, Allah'ın varlığı hakkında büyük âlimlerin delil ortaya koyma ihtiyacı hissetmediğini söyler. Nedeni, vücudun bir olmasıdır. O vücud ise Cenab-ı Hakk'ın vücududur. Allah'ın varlığından başka gerçek varlık yoktur. Bu varlık kavramı Allaha nispet edildiğinde vacip, kadim anlamı, yaratılana nispet edildiğinde ise mümkün ve hâdis anlamları çıkmaktadır. Yaratılanlar hakkın varlığı ile ayakta durmaktadırlar, Allah dışındaki her şey fâni ve yok olucudur. Ona göre, Allah'ın varlığının ispatına gerek görülmesi, Allah'ın varlığını, yaratılanın varlığından ayrı sayılmasındandır.⁶⁹

İsmail Fenni, Molla Cami'nin Allah'ın varlığının ispatı için yazdığı bir beyit ile bu konuyu pekiştirmek ister:

" Bir levhada binlerce nakış, suret hâsıl olsa bir katibsiz bir elif bile doğru olmaz. Her zerreden ona yüz ve yol vardır. Onun vücudunu isbat için şahittir. San 'atı görünce

⁶⁸ Ertuğrul, a.g.e. , s.99-101.

⁶⁹ Ertuğrul, a.g.e. , s.101.

yüzünü sanatkâra çevir. Sânî ve Sun'a kıyas et! Yani sanatkâr hakkında onun san 'atına göre bir fikir hâsıl et."⁷⁰

B. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'UN ALLAH'IN VARLIĞININ KANITLANMASINDA KULLANDIĞI DELİLLER

İsmail Fenni Ertuğrul'un kitaplarında yer verdiği İsbat-ı vâcib ile ilgili deliller şunlardır:

1. Hudus Delili

Arapçada sonradan meydana gelmek anlamında mastar ve isim olarak kullanılan hudus, kelam ilminde Allah'ın varlığını ispatlamada başvurulmuş kavramlardan birisidir. "*Yaratılmışlık delili* de denilen bu delil, Allah'ın varlığını ispatlamak için kullanılan kozmolojik deliller arasında yer alır. Bu delil için nesne yahut olayların bir yokluktan sonra yaratıldığı önermesine dayanılarak bir var edicinin bulunmasının akli zorunluluk taşıdığı şekilde istidlal yürütülmesidir. Kelam ilminde diğer problemlerin çözümü için bu ilke kullanılmıştır.⁷¹

Bu dünya, varlığı kendinden olanlar ile varlığı başkasından olan, diğer tabir ile madde ile suretlerden mürekkeptir. Hâlbuki bunların ikisi de hâdistir. Sonradan değildir. Her bir hâdis, aklın şehadeti ile mevcut ve yaratıcının varlığına muhtaçtır. Âdem, yani yok iken sonradan var olmuştur. Bu yaratıcı da Vâcibu'l-vücud, varlığı kendi zatından olan Allah Teâlâ'dır.⁷²

İsmail Fenni 'ye göre bu âlem, madde ile suretten oluşmuştur, madde ve suretin her ikisi de hâdistir. Önceden yok iken sonradan meydana gelmiştir. Hâdis olan her şey akıl ölçülerine göre bir yaratıcının varlığına muhtaçtır. O halde bu âlem de bir yaratıcıya muhtaçtır. O da Allah Teâlâ'dır."⁷³ Görüldüğü gibi İsmail Fenni Ertuğrul, hadis varlıktan hareketle bu varlığı sonradan ihdas eden Yüce Allah'ın varlığı fikrine gitmiştir.

⁷⁰ Ertuğrul, a.g.e. , s.101-102.

⁷¹ Topaloğlu-Çelebi, a.g.e. , s.131.

⁷² Ertuğrul, İsmail Fenni, *Materyalizmin İflası ve İslam*, İstanbul,1996, s.13

⁷³ Ertuğrul, İsmail Fenni, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar* , İstanbul,1978, s.14.

2. İmkân Delili

Sözlükte imkân “bir işin kolayca yapılabilir olması, bir fiilin gerçekleşmesinde herhangi bir engel bulunmaması, güç yetirilebilir türden olması” anlamına gelmektedir. Mantık ve felsefede bir şeyin vücûb, imkân ve imtinâ‘ olmak üzere üç halinden söz edildiği gibi bir önermede hüküm kesinlikle bu üç nitelikten birini ifade eder. Vücûb zorunlu var olmayı, imtinâ zorunlu yok olmayı belirtirken imkân bu iki zorunluluk arasında tam ortadadır; yani bir şeyin olması ve olmamasının eşit düzeyde bulunduğunu ifade etmektedir. İmkân, olumlu ve olumsuzluk açısından zorunsuzluk anlamına gelmektedir.⁷⁴

İ. Fenni 'ye göre İmkân delili, âlemin varlığının vacip veya mümteni değil, varlığı ile yokluğunun eşit bulunuşundan yola çıkarak Allah'ın varlığını ispat etme yöntemi-
dir.⁷⁵ Bu âlem mümkün vücutlardan meydana gelmiştir. Böylece mümkün olan şeylerin vücudunu yokluğa tercih ederek onları vücuda getirecek bir müreccih, müessir vardır ki bu da Allah Teâlâ'dır. Birbirlerinin sebep ve neticesi olan mümkinat sonsuz bir silsile teşkil etmez. Bu, silsilenin ondan hariç bir vacipte sona ermesi gerekir. Mesela; bizim Dünya'ya gelişimize anne- babamız sebep olmuştur. Onlara da ana ve babaları... bu suretle ancak bir noktaya kadar gidilebilir. Bu bir noktada durmak ve gerçek müsebbibi kabul etmek gerekir. Bu gerçeğin hakiki müsebbibi Allah Teâlâ'dır.⁷⁶ Âlem mümkünlerden oluşmuştur. Böyle olan şeylerin yok olmasına tercih ederek, onları vücuda getirecek bir tercih eden, bir müreccih, mucid ve müessir lazımdır. O da Allah Teâlâ'dır.⁷⁷ Mümkün varlık, var da olabilir yok da olabilir. Onu var eden ancak ve ancak Allah'tır.

3. Hikmet ve Maslahat veya İnyet-i İlahîye Delili

İnyet, " lütuf, ihsan, iyilik " anlamına gelmektedir. İstılahta ise, Bitkiler hayvanlar ve insanlar gibi canlılar olmak üzere bütün tabiatıta eşsiz bir ahenk ve düzenin olması ve hepsinde vasıtalarından gayelere doğru bir akışın yaşanmasıdır. Örneğin; göz görmek ve kanat uçmak için uyumludur. Bu ahenk ve düzen, her şeyi yerli yerine koyan bir varlığın eseri olmalıdır, o da Allah'tır. Fenni 'ye göre bu âlemde akıl sahiplerini ve âlimle-

⁷⁴ Kaya, Mahmut, "İmkân", DİA, XXII, 224.

⁷⁵ Topaloğlu-Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.151.

⁷⁶ Bkz. Ertuğrul, İsmail Fenni, a.g.e. , s.15,

⁷⁷ Ertuğrul, İsmail Fenni, *Materyalizmin İflassı ve İslam*, İstanbul,1996, s.14.

ri hayrette bırakan sayısız menfaatler, hikmetler, bir takım maslahatların tamamıyla uygun vasıtalarının olduğunu görmekteyiz. Bunların tesadüf eseri olmasını aklıselim olan insan kabul etmez. Bunlar mutlaka her şeyi hakkıyla bilen bir yaratıcının kudretinin eseridir.⁷⁸

4. İhtira ve İbda (Vücuda getirme ve yaratma) Delili

Yaratmak, benzeri ve örneği olmaksızın icat etmek anlamlarına gelen bu delil, tabiatı gözlenen mükemmel uyum ve işleyişten hareketle evrenin bir yaratıcısının olduğunu ispat eden delile denir. Bu delil, gaye, nizam, hikmet delili olarak da adlandırılır.⁷⁹ Madde âlemi aynı cinsten olan bir takım atomlardan meydana gelmiştir. Bu maddenin benzer olan parçaları kendi kendilerine bir araya gelerek böyle muhtelif unsurlara sahip çeşitli vasıfları bir takım cisimler teşkil edemez. Sayısız güzel suret ve şekillere giremezler. Bütün bu vasıfları ona tesis eden biri gerekir, o da Allah Teâlâ'dır.⁸⁰

Aynı topraklar üzerinde bulunan, aynı hava ve ışığa maruz kalan aynı su ile sulanan çiçekler ve diğer bitkilerde çeşitli şekiller ve renkler görülmektedir, çeşit çeşit kokular ve lezzetler hissedilmektedir. Bunlar tamamen birbirine zıt olabilmektedir, aynı maddeden bu kadar çeşitli ve türlü türlü şeylerin ortaya çıkması, oluşması bir Sâni-i hâkimin kudretinin eseri olduğu konusunda aklıselim kimse şek ve şüpheye düşmez.⁸¹

İsmail Fenni Ertuğrul böylece İslam Kelamcılarının İsbat-ı vâcib delillerini verdikten sonra, Fransız felsefe kitaplarında bulunan filozofların İsbat-ı vâcib konusundaki delillerine geçer. Mukayeseler yapar. Bu delillerde esas olan muhatabın faydalanması ve rabbine ulaşmaya bir yol bulmasıdır.

C. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL'A GÖRE FRANSIZ FELSEFE KİTAPLARINDAKİ İSBÂT-I VÂCİB DELİLLERİ

İsmail Fennî, materyalistlere cevap vermek ve İslam dinini insanlara doğru bir şekilde anlatabilmek için çeşitli çalışmalar yapmış, ömrünü bu yolda harcamıştır.

⁷⁸ Ertuğrul, İ. Fenni, *Materyalizmin İflası ve İslam*, İstanbul, 1996, s.15.

⁷⁹ Topaloğlu-Çelebi, a.g.e, s.145

⁸⁰ Ertuğrul, a.g.e. , s.16.

⁸¹ Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar*, s.15.

İsmail Fenni Ertuğrul, Fransız felsefe kitaplarından çıkardığı İsbat-ı vâcib delillerini üç başlık altında toplayarak ele alır: Bunlar tabii deliller, metafizik deliller, manevi-yata ait delillerdir. Şimdi sırasıyla bu delilleri görelim.

1. Tabii Deliller

"İsmail Fenni'ye göre tabii deliller, dış âlemin müşahedesiyle insanın kalbine doğan delillerdir. Bu delillerden birincisi imkân ve varlık delilidir. Alman Filozofu Immanuel Kant bu delile "Delili Kevni" (oluşum delili) adını verir. Bir başka filozof olan Leibniz ise bu delili şöyle açıklamıştır: Cenâb-ı Allah eşyanın ilk sebebidir. Çünkü bizim gördüğümüz ve tecrübe ettiğimiz varlıkların bütünü mümkündür. Özlerinde var olmalarını zaruri kılacak bir şeye sahip değildirler. Dolayısıyla mümkün olan varlıkların cümlesinden ibaret olan âlemin mevcut olma sebebini aramak lazım gelir. Onu, mevcudiyetinin sebebi kendinde bulunan, bundan ötürü varlığı zaruri (vacip), ezeli, ebedi olanda aramak icap eder."⁸²

Müellifimize göre, Descartes sözü edilen bu delil için şöyle demektedir: "Ben varım, lakin ben kendimden var olmadığımı biliyorum. Ben varlığımın illeti de değilim. Eğer ben kendimi yapmış olsaydım, bende bulunmadığını hissetmekte olduğum kemâlatın cümlesini kendime verirdim. Bu ise kendime varlığı vermekten dahi güç olmayacaktı. Ben daima var olmadım benim söylediğim bu sözü anam, babam da kendileri için söyleyebilirlerdi. Ben onlara benzer illetlerin sonsuz bir silsilenin malulü müyüm? Fakat bu silsilenin her bir halkası hakkında doğru olan şey bütün silsile hakkında doğru olarak söylenebilir. Bu silsile kendi kendisiyle izah olunamaz. Bunda başka benim hissettiğim benim şimdiki tabiiliğimdir (bağımlılığımıdır). Ben kendimin bir kuvvet tarafından yaratılmış olduğumu değilse bile, muhafaza ve idame edildiğimi hissetmekteyim. Bu kuvvetin doğrulanması olmasa, ben yok olacaktım. Yaratma daimidir. Eğer bu kuvvet Cenâb-ı Allah kadar kâmil olmayan bir mevcudun kudreti farz edilse, o mevcut benim kendi hakkımda düşündüğüm şeyi kendisi hakkında düşünecekti. Meğerki varlığı kendisine veren yine kendisi olsun! O halde ise kendi Allah olacaktı."⁸³

Ertuğrul'a göre, Tabii delillerin ikincisi '*ilk harekete getiren*' delilidir. Bu delil J. J. Rousseau tarafından şöyle açıklanır: "Harekette olan her şey diğer bir şey tarafından

⁸² Bkz.Ertuğrul, *Materyalizmin İflassı ve İslam*, s.17-18.

⁸³ Ertuğrul, a.g.e. ,s.18.

harekete getirilir. Hareket ettiren şey hareketi ya kendisi veya kendisinin dışındaki bir şey vasıtası ile verir. Bu iki halin birincisi yani hareket ettiren, bir hareket eden, bir de vasıta farz edelim. Vasıta, bir hareket ettiricidir. Zira hareket edeni harekete getiriyor. Lakin aynı zamanda bir hareket edendir. Bundan dolayı son hareket edenle ilk hareket ettirici arasında orta bir derecededir. Fakat ortada olanların silsilesi sonsuz olmaz. Binaenaleyh diğer hiçbir hareket ettirici tarafından hareket ettirilmeyen yani hareketsiz olan birinci bir halde yani Allaha vasıl olmak gerekir.⁸⁴

Tabiata ait delillerin üçüncüsü gayeye ait illetler delilidir. Kant bu delile kelam ilminin tabii delili adını vermektedir. İslam kelamı ve felsefesinde "gaye ve nizam delili" ismiyle ünlenen bu delil, inayet, hikmet, nizam-ı âlem, illet-i gaiyye isimleriyle de anılmıştır. İ. Fenninin en fazla üzerinde durduğu delil teleolojik delildir. Yalnız başına bile Allah'ın varlığını ispat etmeye yetecek kadar güçlü bir delildir. Bu delil ile ilgili olarak Rousseau, Voltaire, Newton, Leibniz Descartes gibi filozof ve bilim adamlarının konuyla ilgili söylemlerine atıfta bulunur ve düşüncesini güçlendirir.

İsmail Fenni gaiyye *deliline* ait illetleri, batılı düşünür Fénélon'un şu sözleriyle ispat etmeye çalışmıştır: "Biz tabiatın eserleri tesmiye olunan (isimlendirilen) şeylerin cümlesinde ulûhiyetin eserlerini ve daha iyi bir tabirle bizzat Cenâb-ı Hakk'ın damgasını gördük. Pek ince araştırılarak istenilmediği halde bile ilk nazarda âlemin bilcümle aksamının ilk illeti olan bir kudret eli görülür. Semâvât, arz, seyyareler, hayvanlar, cisimlerimiz, akıllarımız bunların cümlesi bir intizam, tam bir uygunluk bir sanat, bir hikmet, bütün âlemin ruhu gibi latif ve hissedilmeyen lakin gayet üstün olan akla (hikmete) delalet eder. Biz âlemin mimarını ve bütün kısımlarının tam uygunluğunu gördük. Her yerde ve güneşten ziyade bir karınca da yarattıklarının en hakirlerini bile imal ederek tezahür etmekten hoşlanan bir hikmet ve kudreti bulmak için bize sadece bir sathi atfı nazar kifayet etti."⁸⁵

İsmail Fennî Allah'ın varlığını (materyalist) reddedenlere karşı ispatlarına devam eder. Bu konuda Batı filozofların delillerinden örnekler verir. Örneğin, gayeye ait illetler delilini (Teleolojik delil) İngiliz filozoflarından Reydt'de kıyas şeklinde ortaya koymuştur. İlk olarak " önce büyük önerme, intizam, niyet, bir gayeye ulaşmak için vasıta

⁸⁴ Ertuğrul, a.g.e. ,s.18-19.

⁸⁵ Ertuğrul, a.g.e. ,s.19.

addolunan şeylerin cümlesi bir aklın varlığını farz ettir. İkinci olarak küçük önerme; âlem gerek bütünü, gerek onu terkip eden mevcudat ciheti ile nazarı itibara alınsın, her yerde bir niyet ve gayeler ile vasıtaların şayan-ı hayret bir suretle birbirlerine uygunluğunu göstermektedir. Sonuç; öyleyse âlem, bir yapan illetin malulüdür yani yaratmasının neticesidir.⁸⁶

Tabiata ait delillerin dördüncüsü; kaynağı akılsız olamayan *aklı beşer* delilidir. İletlilerde bulunan her kemâlin illetten daha ziyade ve hiç olmazsa aynıyle bulunması zaruridir. İnsanda mahdud bir akıl var ve bu akıl câmid (cansız) ve akıldan âri olan maddeden hâsıl olamaz. O halde aklın menşei olmak üzere sonsuz aklın sonsuz hikmetin yani Cenâb-ı Hâkim-i Mutlak'ın varlığı zaruridir.⁸⁷

Tabiata ait delillerin beşincisi, tam sebep delilidir. Alman filozoflardan Leibniz bu delili şöyle anlatmaktadır: "Cenâb-ı Hak, âlemin tam ve mükemmel sebebidir. Çünkü bir sebep olmadıkça, bir hâdise diğer bir şekilde vukuu bulmayıp ta falan surette meydana gelemez. Dolayısıyla haddi zatlarında birleşik ve yeknesak, her şeye karşı lakayt olan zaman, mekân, madde büsbütün başka hareketler ve şekiller alabilirdi. Bunların hepsini nazarı itibara kemali intizam ve itkân üzere varlığın nizamının tercih ve tayini için tam bir sebebin mevcudiyetin ve bu sebebin âkil ve hâkim olması lazımdır, bu da Cenâb-ı Allah'tır."⁸⁸

2. Fizik Ötesi Deliller (Metafizik Deliller)

Fizikötesi deliller, insanın aklında a priori olarak bulunan zorunlu ve evrensel bilgilere başvurarak elde edilen delillere verilen addır.⁸⁹ Zorunlu bilgi herhangi bir akıl yürütme ve delillendirmeye gerek bırakmadan zihinde oluşan bilgi türüne denir. İslam literatüründe bedihi veya zaruri olarak yer alan bu bilgi çeşidinin batı felsefesindeki karşılığı a priori bilgidir. A Priori bilginin iki temel özelliği vardır, zorunlu ve evrensel olmasıdır. İsmail Fenni Ertuğrul, metafizik delilleri beş madde altında şöyle toplamıştır:

⁸⁶ Ertuğrul, a.g.e. ,s. 19-20.

⁸⁷ Ertuğrul, a.g.e. ,s.20.

⁸⁸ Ertuğrul, a.g.e. ,s.20.

⁸⁹ Özkul, Osman, " İsmail Fenni Ertuğrul'un Felsefi Görüşleri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s.65.

a) Sonsuzluk Düşüncesi Delili

Fransız filozofu Descartes, Cenâb-ı Allah'ın varlığın, nihayetsizlik tasavvuru vasıtası ile ispat eder ve şöyle der: "Ben kendimde son derece kâmil ve nihayetsiz bir mevcut tasavvuru görüyorum. Bu tasavvur bana nereden geliyor? Ben sonu olan bir mevcut olduğumdan kendimden gelemez, illete hiç olmazsa, illetli de bulunan şey kadar bir şey bulunması icap eder. Öyleyse nihayetsizlik tasavvurunun illetinin, nihayetsiz bir mevcut olması icap eder. Bu nihayetsiz (sonsuz) da Cenâb-ı Allah'tır. "⁹⁰

b) Mevcud-u Kâmil/Ekmel Varlık Delili

Hiçbir tecrübeye dayanamadan yalnız akıl yardımıyla bilinen değil, sarf-i nazari adıyla da bilinmektedir. Kâmil varlık mefhumunun kendisinden çıkartılan ve bir şeyin aslından mevcudiyeti çıkarmak manasına gelir. Bu delilin anlamı Saint Anselm tarafından şöyle söylenmiştir: "Kendisinde daha büyüğü tasavvur olunmayan bir mevcut yalnız zihinde olamaz. Zira yalnız zihinde mevcut olsa ondan daha büyüğü yani hakikaten (bilfiil) mevcut olan bir kâmil varlık vardır. Öyle ki; Allah'ın var olduğu tefekkür edilmeksizin, Allah tefekkür edilemez." Descartes ise bu delil hakkında şöyle yazmaktadır: "Eğer kâmil varlık mümkün ise o mevcuttur. Kendisine mevcudiyet atfedilmeksizin bir kâmil varlık farz etmek te çelişki olacaktı. Bir müsellesin hassası mahiyetinin neticesi olduğu gibi, bu mevcudiyette onun aslının neticesidir. Eğer kâmil mevcut olmasa idi, kâmilatın birincisi olan mevcudiyet onda bulunmayacaktı."⁹¹

c) Akıl ve Sermedi Hakikatlerden Çıkarılan Delil

Bu delil Yunan filozofu Eflatun'un misalinden çıkartılmıştır. Eflatun'a göre her cins ve nev'i varlıkların ermiş numunesi olarak birer akla ait misali ve ruha ait sureti vardır. İ. Fenni 'ye göre bu delilin gerçeği: Matematik kanunları gibi bazı hakikatler, insan yok iken ezelde vardı. İnsan mahvolursa bunlar yine ebediyen var olacaktır. Dolayısıyla bu hakikatlerin ezeli ve ebedi bir var edicisi olması icap eder. Bu ezeli ve ebedi var edici Cenâb-ı Allah'tır.⁹²

⁹⁰ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s. 20-21.

⁹¹ Ertuğrul, a.g.e. , s. 21-22.

⁹² Ertuğrul, a.g.e. , s.22.

d) Âlemde Görülen Mutlak Kemal ve Fazlın Varlığını İcap ettiren Fazilet Dereceleri Delili

Fenni bu delili Saint Thomas'ın çıkarttığını ifade eder. Ona göre; âlemde hayır, iyilik ve hakikatin mertebeleri vardır. Bunlar hakkında az veya çok tabirini kullanırız. Bunların olması mükemmellik derecesinde olmalarındandır. İşte bunları mutlak surette toplayan varlık bütün mükemmellik sıfatlarını da kendinde toplamış olan Allah Teâlâ'dır.⁹³

e) Kant'ın İmkân Kavramından Çıkarttığı Delil

Kant bu delil şöyle izah etmiştir: Eğer Allah (c.c) yok kabul edilirse, onunla beraber eşyanın da varlığı zati imkânı mümkün olmayacaktır. Çünkü genel olarak düşünülmesi mümkün bir şey varsa bu, o şeyin kavramındaki hakiki olan şeylerin bütünü, gerçeğin kaynağı olan bir varlıkta var olmasındandır.⁹⁴

3. Maneviyata Ait Deliller

İnsanın ahlaki ve manevi duygularından elde edilen bu delileri İ. Fenni, iki başlık altına toplamıştır. Bu delil insanoğlunun ahlak ve manevi hallerine, tarihin tanıklığına ve insanların inançlarına dayanmaktadır.

a) Umumun Kabulü Delili

Fenniye göre, bütün devirlerde milletler ve insanlar Cenâb-ı Allah'ın varlığına iman ettiler. Her tarafta Yüce yaratıcıya iman eden insanlar vardır. Dünyanın neresine gidilirse gidilsin, mabetsiz bir şehir bulabiliriz fakat mabutsuz bir şehir bulamayız. İnsan fitratı da bunu doğrulamaktadır. Bu kadar önemli olan ve bir o kadar da onun nefsinin maksatlarına bu kadar muhalif olan bir konuda, bu derece genel bir ittifak, değişen sebeplerle izah edilemez, dolayısıyla Allah (cc) vardır.⁹⁵

⁹³ Ertuğrul, a.g.e. ,s.21-22

⁹⁴ Ertuğrul, a.g.e. ,s.22.

⁹⁵ Ertuğrul, a.g.e. , s.23.

b) Ahlak Kanunu Delili

Ahlâk Arapça'da "tabiat, huy" gibi mânalara gelen hulk kelimesinin çoğuludur. Ahlak kelimesi, insanın fizik yapısı için kullanıldığında halk, mânevî yapısı için kullanıldığında hulk kelimeleri kullanılır.⁹⁶

Ahlâk delili, ahlâk kanununun Allah'ın varlığını zorunlu kıldığı fikrine dayanan bir delildir. Ahlâk delili, verilerini insanın ahlâk tecrübesinden alan, dolayısıyla bu tecrübe ile ilgili her çeşit veriden yola çıkarak Allah'ın varlığını ortaya koymaya, ispat etmeye çalışan delildir. Ahlaki bir varlık olmamızdan hareketle Allah'ın varlığına giden bu delil, kozmolojik ve teleolojik deliller gibi, Allah'ın varlığını objektif olarak kanıtlama çabasında değildir. Allah'ın varlığı hakkında objektif bir bilgiden, söz edilmemektedir.⁹⁷

"Ahlaki teoloji" olarak da adlandırılan bu düşüncenin tarihteki en önemli savunucusu şüphesiz Kant'tır. Kant açısından Tanrı'nın varlığına giden yol, saf düşünce ve bilgiden değil de ahlâktan geçmelidir, o zaman Allah'ın varlığına inanmak mümkün olabilir. Aksi takdirde, bilgiye dayalı bir teoloji kurulmaya çalışılır, ahlâk dikkate alınmazsa, kaba ve tutarsız Allah kavramlarıyla karşı karşıya gelebiliriz.⁹⁸

Nitekim İ. Fenni de bu delili şöyle açıklamıştır: Ahlak kanununun başlangıcı vardır. İnsan günah işlememeye ve şerden uzak durmaya kendini mecbur hisseder. Bu kanun, kendi sıfatlarını taşıyan, yani onun gibi külli, değişmesi, mutlak, ezeli ve ebedi bir illetin varlığını içine alır. Bizler onu tabiatımızın esas unsuru olan vicdanımızda hazır olarak buluruz. O halde vazife kavramının mutlak illeti ve vazife prensibine mutlak emirlik sıfatını veren âmir ve hâkim olarak Allah vardır.⁹⁹

II. KANT'IN İSBAT-I VACİB DELİLİ VE TENKİDLERİ

İsmail Fenni, Allah'ın varlığını, inkârcılara ve materyalistlere ispat etmek için Kant'ın, İsbât-ı vâcib delillerine başvurmuştur. Fakat Kant'ın (1724-1804) yaratıcının

⁹⁶ İbn Manzur , *Lisanu'l-Arab*, Beyrut: 1956, X, 86.

⁹⁷Şahin, Hüseyin, "Tanrı'yı İspatta Klasik ve Çağdaş Teistik Delillerin Karşılaştırılması", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,2014, s. 139.

⁹⁸ Taylan, *Tanrı Sorunu*, s.91.

⁹⁹ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.23.

ispatı delillerinin bazılarını da tenkit etmiştir ve ispat yöntemlerini de eleştirmiştir. İ. Fenni bu tenkitlerle yetinmemiş aksine karşıt cevaplar da vermiştir.

Bilindiği gibi I. Kant, tenkit felsefesinin kurucusudur. Bu felsefi sistemde tasavvurât, tecrübe dairesinin dışına çıkamaz. Kant'a göre İsbât-ı Vâcib (yaratıcının delilleri) üçe ayrılır. Ona göre tecrübe veya Zat-ı İlâhi tasavvuru başlangıç kabul edilerek Cenab-ı Allah'a kadar çıkılır.¹⁰⁰

Kant, İsbât-ı vâcib / yaratıcının ispatı delillerinden olan vucud delilini, delili kevnî'yi ve gayeye ait delilleri yetersiz bulur. Bu sebeple o, ispat yöntemlerini de eleştirmektedir. Ancak Kant, Ahlak delili ile Allah'ın varlığını ispat eder. Kant ontolojik, teleolojik ve kozmolojik delille Allah'ın varlığına gidilemeyeceğini, Allah'a ulaşmada düşünce ve bilginin yetersiz kalacağını ifade eder. Ona göre Allah'ın varlığına, ahlakla ulaşmak mümkündür.¹⁰¹

Kant, ahlak delili kanıtıyla, insanı ahlaki tecrübesiyle, Allah'ın varlığının bir postulatı olarak ortaya koymaya ve Allah'ı ideal ahlak değerinin kaynağı olarak göstermeye çalışmıştır.¹⁰² Ona göre, bu sorun teleolojik bir sorundur. Ahlaki bir sorundur. Ahlak düşüncesinden yola çıkarak Allah'a giden düşünce yolunun doğru olacağı kanısındadır.¹⁰³

Kant'a göre aklın ilahiyata ait nazari tetkikleri, Allah'ın varlığını ispat etmez, ancak onun ne gibi sıfatlara sahip olduğunu bize bildirir. Bu konuda pratik aklın verdiği delil bizi Allah'ın varlığına götürür.¹⁰⁴ Kant, yaratıcının varlığını ameli akılla ve vicdan vasıtasıyla ispat eder. Bu hususta yegâne delil pratik aklın verdiği delildir. İnsanın kalbindeki ahlak kanununun varlığıdır, yani vicdanıdır. Nazari akıl, var olan şeyleri kavrayan akıl, ameli akıl ise yapmamız gereken şeyleri kavrayıp yapan akıldır. İnsan kalbindeki bu ahlak kanununu yani vicdani emirleri ameli akıldan almaktadır. Bu vicdanı, insanın kalbine koyan Allah'tır.¹⁰⁵

Kant, pratik akıl delilini bütün delillere tercih ediyor, vazife ve fazilet esaslarıyla adaletin temeli, dilediğini yapan (fail-i muhtar) ve insanların kanun koyucusu olan bir

¹⁰⁰ Ertuğrul , a.g.e. , s.25

¹⁰¹ Sekman, Aziz, " Kant'ın Ahlak Delili", İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, Cilt / vol. 3sayı / no.2, s.58-61.

¹⁰² Aydın, S.M. *Tanrı- Ahlak İlişkisi*, TDV, Ankara,1991, s.233.

¹⁰³ Sekman, Aziz, a.g.e. , s.58-61.

¹⁰⁴ Ertuğrul, a.g.e. ,s.28-35.

¹⁰⁵ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.28-30.

Allah'a inanmış oluyor. Allah'ı ilim yoluyla bilmiyor, fakat Allah'a inanıyor, yüce Allah'ın manevi kemali, teorik bilginin değil, pratik bilginin konusu oluyor. Kant'ın bu delili burhandan çok imandan esinlenen bir delildir.¹⁰⁶

1. Kant'ın Allah'ın Varlığının İspat Delillerine Karşı Yaptığı Tenkidler

Bu konuda İ. Fenni, sadece Kant'ın eleştirilerini ele almıştır.

a) Kant'ın Varlık Deliline Karşı Tenkidi

Kant bu konu hakkında, varlığın yüklem olamayacağını söyleyerek bu delili eleştirmiştir. Ona göre, benzer bir hükümde yüklem fıkirden çıkarılıp, özne olarak kalması bir çelişkidir. Bundan dolayı böyle durumlarda yüklemle birlikte zorunlu olarak öznenin olması gereklidir. Ancak özne ve yüklem ikisini de kaldırdığında bir çelişki olmaz. Tenakuza yol açacak hüküm kalmamıştır. Örneğin; bir üçgeni var kabul ettikten sonra üç açısının olmadığını söylemek çelişkidir, fakat hem üçgeni hem de üçgenin iç açısını birden kaldırırsak artık bunda bir çelişki yoktur.¹⁰⁷

Allah, her şeye gücü yetendir; bu zorunlu bir hükümdür. Allah'ın varlığı, bu iki kavram birbiriyle aynı olduğu kabul edilirse bu hükümde çelişki yoktur. Ancak Allah yoktur denildiğinde ise her şeye gücü yeten bir kavram ortadan kalktığı için yüklem kabul edilemez bu nedenle bu iki kavramı ortadan kaldırmak gerekir o zaman da bu hüküm içerisinde en ufak bir çelişki bile olmaz, demektedir.¹⁰⁸

b) Delili Kevni'yi (Var olmayı) Kant'ın Tenkidi

Kant'ta göre bu delil tecrübi verilere dayanır. Tecrübeden hareket eden bu delil zorunlu varlığın ispatı için kullanılsa da tecrübe bize bu bizi ispata götüremez.¹⁰⁹ Bu delil tecrübeye dayanma ve en mükemmellikten varlığı çıkartacağı yerde, tam tersi olarak varlıktan mükemmelliği çıkardığı için ilk delilden farklı görünse de aslında kendisini ikinci bir delilmiş gibi kabul ettirmek için kıyafetini ve sesini değiştirmiş olan ilk delilden başkası olmadığını söyler.¹¹⁰

¹⁰⁶ İzmirli, *İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelam*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, s.304.

¹⁰⁷ Tanrıverdi, Hasan, " Immmanuel Kant'ta İman Anlayışı", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,2012/2, c.1,sayı:2, s.209; Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.27

¹⁰⁸ Tanrıverdi, a.e.g. , s.209.

¹⁰⁹ Tanrıverdi, a.g.e. , s.209.

¹¹⁰ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.27.

c) Kant'ın Gaiyyeye Ait İletler Delilini Tenkidi

Kant'a göre; gaiyye delili yaratıcıyı anlatmaya yeterli değildir ve içinde birçok çelişkileri barındırır. Ona göre, Tabiatta var olan şeyler hakkında, insan eserleri ile Allah'ın yarattıkları arasındaki benzerliklere bakarak bir akıl yürütmenin ve kıyas yapmanın bir kıymeti yoktur, bu yönüyle akıl yürütme insanların yaptıkları eserler söz konusu olunca anlamlıdır. Çünkü bunlar his âlemiyle bağıntılıdır. Bu delil âlemin bir yapıcısı olduğunu ispat etse de, bir yaratıcısı olduğunu ispat edememektedir. Âlemin düzeni ve gayesi, mükemmel bir mimarın varlığını ispat eder. Ancak bütün bunlardan onu kudret, hikmet ve illiyetinden en mükemmel olduğunu çıkarmak, vücud-i delile geri dönmektir. Kant'a göre aklın, Allah'ın varlığına yönelik bazı bilgiye dayalı incelemeleri ve araştırmaları Allah'ın varlığını ispat etmez, ancak ne gibi özellikleri olduğunu bize bildirir. Bu konuda tek delil pratik aklın verdiği delildir, yani ahlak kanununun varlığıdır.¹¹¹

2. Kant'ın Tenkitlerine Karşı İsmail Fenninin Cevapları

a) Varlık Delilini Savunması

İsmail Fenni, varlık delili hakkında, Kant'ın tenkitlerini yok sayar ve bu konudan bahsetmeyeceğini söyler. Çünkü hasmın kabul veya reddetmediği bir tariften sonuç çıkarmaya çalışmayacağını bunun abesle iştigalden başka bir şey olmadığını dile getirir. İsmail Fenni, araştırdığı ve incelediği kelam kitaplarında da böyle bir delile rastlamadığını ifade eder. İslam Kelamcıları, Allah'ın varlığını deliller vasıtasıyla ispat ettikten sonra Allah'a varlığı zaruri olan zat demişlerdir. Avrupa filozofları ise vâcibü'l vücud sıfatından, Allah'ın varlığını ortaya çıkartmışlardır.¹¹²

b) Kevni Delili Savunması

Kant'ın, vacip (zorunlu) varlık tasavvurundan en mükemmel tasavvuruna geçtiğini görürüz. O, mükemmelliği sabit olmayan varlığın Allah olabileceğini hatta madde veya âlem olabileceğini söyler. Bu söylemlere karşı Fenni, sonradan olan şeyin varlığından, zorunlu varlığın ispatının kolay olduğunu ve bu ispatın tecrübeye dayandığını ifade eder. Hatta maddenin/enerjinin zamanı belli olan bir şeklinden olduğunu değişip

¹¹¹ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.28.

¹¹² Ertuğrul, a.g.e., s.30.

başkalaşabileceğini ve böyle bir varlığın da sonradan yaratılmış olduğundan şüphe edilemeyeceğini ekler. Zorunlu yani vacip varlık olmasaydı, sonradan yaratılan varlıklar olmazdı. Hiçten, hiçbir şey meydana gelmez. Sıfır eşittir sıfırdır. $0 = 0$ diyerek ifade eder.¹¹³

Kant, mümkün hakikatlerden zorunlu bir varlığa ulaşabilmek için nedensellik sebebine başvurmak gerektiğini söyler. Fenni 'ye göre; aklımızı mantık kuralları çerçevesinde kullanırsak hatalardan uzak kalacağımızı, tecrübenin ancak tabii ilimlerle bilinebileceğini, akli fizik ötesine tabi tutarak sahası dışına çıkarırsak akli kısıtlamış olacağımızı ifade eder.¹¹⁴

Kant, sonlu varlıkların birbirine bağlı şekilde zincirleme sonsuza doğru gidebileceğini savunur. Fenni ise, zincirleme gidişin imkânsız olduğunu söyler ve bu konu hakkında bazı filozofların görüşlerine başvurarak şu cevabı verir: "Mantık ilmini kuran Aristo ispatı gerekmeyecek derecede aşikâr olan hakikatin ölçüsü ve ispat olan her şeyde şüpheyi usul kabul eden; cebiri hendeseyi (geometri) tatbik ve hendese-i tahlilîyeyi analitik geometriyi keşfeden Descartes; ve iki rakam arasındaki miktarca olan farktan doğan nisbetin hesaplanmasının icatçısı olan Leibniz gibi büyük filozoflar, ilk illetin zaruri olduğundan asla şüphe etmemişlerdir. İlk illet olmadığı takdirde, mevcut varlıkların ve hadislerin her biri kendisinden sonra gelenin illeti ve önce gelenin doğurucusu olan varlıklar hadiselerin maziye ve de ezele doğru nihayetsize devam edecek ve bu silsilenin içinde kendisinden öncekinin doğurduğu olmayan hiçbir hakiki illet bulunmayacaktır. Şu halde nihayetsiz (sonsuz) illetlerin icra ettiği fiiller, zaruri olarak birbirine uymayacağından, âlemin umumi şeklinde bütününde görülen tertip ve intizamın mevcut olmaması lazım gelecektir, "Renouvier de, Kant'ın bu düşüncesini tenkit ettiğini ve iddialarını birer safsata olarak gördüğünü ifade eder.¹¹⁵

c) Gaiyeye Ait İletler Deliline Karşı Savunma

İsmail Fenni, gaiyeye ait delili çok önemli görmektedir. Bu delile ait kantın tenkitlerine detaylı şekilde cevap vermeye çalışır. Kant üç itiraz ileri sürer.

¹¹³ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.30.

¹¹⁴ Ertuğrul ,a.g.e., s.30.

¹¹⁵ Ertuğrul ,a.g.e., s.32.

İlk İtiraza Cevabı

Kant, beşere ait san'atın yaptıklarını, tabiatın meydana getirdiklerine benzer kabul etmek doğru değildir, diyor. İ. Fenni bu konu hakkında; tabii ki, insanların yaptıkları ve Allah'ın yarattıkları aynı değildir. İnsanlar Allah'ı yarattıklarının en küçüğünü bile değil yapmak, taklidini bile yapmaktan acizdir. Beşeri eserlerin yapıcısı olan insan, Allah'ın eseridir, insanın yaratıcısı Allah'tır.

İnsanın eserleri küçüktür, cüz'idir ve Allah'a döner. İsmail Fenni şu noktaya dikkatleri çeker; eserlerdeki aranılan şey, eksiksizlik, mükemmellik değil bu eserlerden yola çıkarak bir sanatkârın var olduğunu anlayabilmektir. Bundan dolayı aklın, eserden eseri yapana doğru delil çıkarması hususundaki hakkı ve yetkisini inkâr etmek, aklı inkâr etmek demek olduğunu söyler.¹¹⁶

İkinci İtiraza Cevabı

Kant'a göre, bu delil âlemin, bir mimarı, sanatkârı olduğunu ispat etse de bir yaratıcısı olduğunu ispat etmez. Yapıcının, sanatkârın yaratıcı olması gerekmeyeceği görüşüne cevabı şu şekildedir: Mükemmel demekten kendimizi alamadığımız bir Kadir ve Hâkim sanatkârın kendisine en mükemmel demekte bir akl-ı selim hiçbir zaman tereddüt etmez. "Bir sanatkârın kendi yaratmadığı madde onu renk renk acayip, eşsiz şekillere koyacak, hatta ona can verebilecek derecede tasarruf yapabilmeye güç yetirebileceğini ve bu maddenin ona itaat edeceğini akl-ı selim hiçbir vakit caiz göremez."¹¹⁷

Üçüncü İtiraza Cevabı

Kant, tecrübenin âlemde bazı intizamsızlıklar ve noksanlar gösterebileceği, illeti en mükemmel kabul etmemiz, varlığı zarurinin en mükemmelliğini içerdiğini sandığımızdan dolayıdır, oysaki bu delil vücut delilindeki iddiaların aynıdır. Bu görüşe İsmail Fenni şöyle cevap verir: Ekmeliyyet yani noksansızlık Allah'a mahsustur. Yaratılmışların mahlûk olmasından dolayı eksikliklerden kurtulamazlar. Her şey kendi yapısı üzerine kurulduğu gayeye uyar. Bu uygunluk, eşyanın yaratılmasındaki hikmet ve gayelerin, tamamıyla bilinmesi ile mümkündür. Bizim aklımız bu işlere yetmez. Bizim gördüğü-

¹¹⁶ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.32.

¹¹⁷ Ertuğrul, a.g.e., s.33.

müz bu intizamsızlık ve noksanlıklar ise bilgisizliğimizden cehaletimizden kaynaklanmaktadır.¹¹⁸

Görüldüğü gibi İsmail Fenni Ertuğrul bu bölümde hem İslam kelimcılarının ve hem de batılı, özellikle de Fransız ve Alman teist filozofların kullandığı delilleri dile getirmiştir. Ayrıca o, filozofları bu konuda geliştirdiği Allah'ın varlığını kanıtlama delillerini de değişik açılardan tenkit etmiştir.

İsmail Fenni Ertuğrul, insanlık tarihinde geliştirilen "İsbât-ı vâcib" delilleri içinde İbn-i Rüşd gibi gaye ve nizam deliline daha çok önem vermiştir. Çünkü bu delil hem Kur'ani, hem de akli bir delildir. Bugün için de insanı tatmin eden bir delildir. Bu münasebetle biz de bağımsız olarak üçüncü bölümde "gaiyye delilini" müstakil bir başlık altında inceleyeceğiz.

¹¹⁸ Ertuğrul ,a.g.e., s.34.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GAİYYE DELİLİ, İTİRAZLAR VE BU İTİRAZLARA İSMAİL FEN- Nİ’NİN CEVAPLARI

İsmail Fenni, gaiyye deliline çok büyük önem vermiştir. Önceki bölümde bu delil hakkında Alman filozofu Kant tarafından yapılan tenkitleri ve İ. Fenninin bu tenkitlere verdiği cevapları gördük. Fakat âlemdeki gayeliliği reddeden materyalistlerin bu gaiyyeye ait illetler delili hakkında, bir takım itirazları veya tenkitleri olmuştur. Bu bölümde materyalist görüşlü kimselerin bu delil hakkındaki iddialarını, tenkitlerini ve İ. Fenni’nin onlara verdiği cevapları ele almayı uygun gördük.

I. GAİYYE DELİLİ

Gaiyyet, sözlükte nokta, zirve, örnek gibi anlamlara gelen gaye kelimesinden türemiş olup varlık düzeninin belli bir gayeyi gerçekleştirme esasına dayandığını, evrende tesadüften söz edilemeyeceğini ileri süren doktrinin adıdır. Kuranın bir çok ayetinde yaratılışın bir çok hikmet gayeye dayandığının belirtilmesi konuyu ilgi çekici hale getirmiş ayrıca Kelam âlimleri de bu delilden hareketle Allah’ın varlığını ispat yoluna gitmişlerdir.¹¹⁹ Evrende tesadüften söz edilemeyeceği bütün varlıkların ilahi bir gayeye sahip olduklarını savunan felsefî-kelâmî bir doktrindir. Gaiyyetin incelendiği disiplin batı felsefesinde teleoloji adını almaktadır. İsmail Fenni de teleoloji kavramını mebhas-i esbâb-ı gaiyye ve ilmü’l-gâyât olarak adlandırır.¹²⁰

İsmail Fenni ’ye göre gaiyye delili; bir şeyin yapılmasındaki sebep/maksat ve bir şeyin maksadına uygunluğudur. Yine bu delili yakından ilgilendiren birçok argüman vardır. Bu âlemde her biri bir gayeye, maksada tamamıyla uygun bir takım aletler/vasıtalar görmektedir. Mesela, gözlerin görmek, burnun koku almak, midenin yemeği hazmetmek, ayakların yürümek, kanatların uçmak gibi yapılandırılması, büyük bir ilim ve hikmete sahip bir sanatkârın varlığını gerektirmektedir. İşte bu sanatkâr, Sânî-i hâkim olan Cenâb-ı Allah’tır.”¹²¹ Görüldüğü gibi İsmail Fenni Ertuğrul’a göre

¹¹⁹ Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s. 98.

¹²⁰ Kutluer, İlhan, "Gaiyyet", DİA, XIII, 292.

¹²¹ Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar*, s.20.

gaiye delili ile evrenin bir düzenleyicisi olan Allah ispat ediliyor. İşte bu delil, âlemin başlangıcı ve varlıklar arasındaki düzenin temel taşıdır. Tabiatıta olan şeylerin bir düzen ve tertip ile olduğunu ve bu şeylerin evrende belli amaçla yaratıldığını gösterir.¹²² İslam kelamı ve İslam felsefesinde meşhur olan bu delil " nizam, inayet, ihtira, ibda, hikmet " isimleriyle de isimlendirilir.¹²³

Allah'ın varlığına inanmayanlar evrendeki bu oluşumları tesadüf eseri olarak görürler, yaratıcılık vasfını maddeye verirler ya da maddenin kendi kendine var olduğu fikrini öne sürerler. Allah'ın varlığına inananlar, evrendeki oluşumların bir gayeye yönelik olduğunu söylerler ve bu yolla Allah'ın varlığını ispat etmeye çalışırlar.¹²⁴

Gaiye delilini aşağıdaki önermelerden oluşan kıyasla şöyle ifade ederler:

- Kâinat birbirine uygun bir sebepler ve gayeler sistemi arz eder.(küçük önerme)
- Sebepler ve gayeler manzumesi olan her şey, âlim ve âkil bir illetin eseridir. (büyük önerme)
- O halde kâinat âlim ve akil bir müessirin eseridir.(netice).¹²⁵

Ünlü Kelam âlimi İmam-ı Mâtürîdî'de (v. 333/944) gaiyyet delili ile ilgili olarak şunları söylemiştir: "Kâinatta her varlık bir yaratıcının varlığını ve birliğini ispat edecek şekilde mükemmel bir hikmet ve kesintisiz bir düzen ortaya koymaktadır. Ayrıca farklı türlerle ait varlıkların birbirlerine olan bağımlılıkları sayesinde ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri, bir gaiyyet ve inayet fikri çerçevesinde tek bir yöneticinin bulunduğunu göstermektedir."¹²⁶

A. GAIYEYE DELİLİNE DAİR İTİRAZLAR VE İSMAİL FENNİ'NİN BUNLARA KARŞI CEVAPLARI

Evrendeki ve varlıklardaki gayeliliği reddeden filozoflara karşı İsmail Fenni şunları söyler. Kant'ın gaiyyeti dâhili ve harici olmak üzere iki çeşide ayırdığını söyler. Kant bu gaiyye delilini gerçekçi, bulmaz reddeder. Hackel, Voltaire, Bernard in Saint Pierre gibi filozoflar gaiyye delili hakkında anlamsız sorular sormuş, Hackel: "Mantar

¹²² İzmirli, *Yeni İlmi Kelam*, s.277.

¹²³ Gölcük- Toprak, *Kelam*, s.166.

¹²⁴ Dorman, Emre, İnsancı İlke, s.39.

¹²⁵ Topaloğlu, Bekir, *İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre İsbât-ı Vâcip*, Ankara, 1983, s.144.

¹²⁶ Kutluer, İlhan, "Gaiyyet", s,294.

tıpa yapmak için mi? " Voltaire: " burun gözlük takmak için mi? " diyerek alaycı yaklaşımlarda bulunmuşlardır.¹²⁷

Bir diğer filozof Bacon, gaiyye deliline başvurulmasını kesinlikle men etmiş, gaiyye deliline göre yapılan araştırmaların neticesiz olacağını söylemiştir. Bu düşüncenin tersi olarak da Leibniz bu delilin tabi ilimlerde kullanılmasını, metafizik ilminde kullanılması kadar mantığa ve akla uygun olacağını ifade etmiştir.¹²⁸ İ. Fenni bu söylenenlere cevaben; âlemde her şeyin bir sebebe ve hikmetine binaen yaratıldığını söylemekte, bu filozofların bu delilin müşterek bir maksada hizmet eden muntazam ve ileriye görerek düzenlenmiş ve her varlığın ihtiyacına uygun olarak düzenlendiğini söylemektedir. Bu batılı filozofların âlemin hâkim bir yaratıcısı olduğunu reddetmelerini, tabiatın kanunlarını, şuursuz bir varlık yapıyor düşüncesinde olmalarındaki inat ve dik başlılıklarını eleştirir. İsmail Fenni, âlemde gaiyye delilinin varlığına delalet edecek olayların çokça olduğunu, âlemdeki nizam ve hikmetten yola çıkarak fiillerin mutlaka bir yaratıcısı olmasının gerektiğini, çünkü bir yerde hesap ve intizam varsa orada bir hesap edenin olduğuna hükmedileceğini söylemektedir.¹²⁹

İsmail Fenni 'ye göre; gaiyye delili organlarda açık bir şekilde kendini belli eder. Organların maksada uygun olması en çok insanın uzuvlarında göze çarpar. göz, kulak, sindirim sistemi, kan dolaşımını örnek olarak veren fenni, ayrıca bu organların vazifelerini ve organların insanın vücuduna nasıl uygun olarak yaratıldığını anlatır ve bu sözü edilen uzuvlar hakkında, gaiyye ye uygunlukları konusunda açıklamalar yapar.¹³⁰

1. Göz Organı

İsmail Fenni, gözü ilk önce bir incelemeye alır. Gözün mucizelerinden bahseder. Gözün dış yüzeyindeki bir noktasının şeffaf olması ve göz bebeği adı verilen bu noktanın tam gözün eksenine karşı bulunması lazım gelmekte ve bu noktanın arkasında ışın ışınlarını merkeze ileten saydam kristal bir cismin var olduğunu söyler. Göz bebeğinin ışığın şiddetine göre kendi kendine büyüyüp küçüldüğüne dikkat çeker. Gözlerdeki kaslar hakkında bilgiler verir, bakılan şey ne kadar uzakta olursa onu göz merceğine ulaştırarak kasların kasılarak o şeyin yakınlaştırma gücünü arttırdığını böylece uzak yakın her

¹²⁷ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.37.

¹²⁸ Ertuğrul, a.g.e. , s.38.

¹²⁹ Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar* , s.21.

¹³⁰ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam* , s.39.

mesafeye uyum sağlanacağını dile getirir. Fenni 'ye göre, göz mucizevi bir yaratılışa sahiptir ve göze işlevini yerine getirirken yardımcı olan diğer uzuvlar da mucizevidir. Örneğin, kaşların, terin göze inmesine engel olduğunu, göz kapaklarının bir anda açılıp kapanmasıyla gözü ışık ışınlarından koruyup rahatlattığını, kirpiklerin göze toz ve yabancı maddelerin kaçmasına engel olduğunu söyler. Hatta gözün bulunduğu yerin bile ona en uygun şekilde seçildiğini ve gözün bir hikmete, gayeye göre yaratıldığını belirtir. Ona göre göz, eşyanın suretlerinin görüntülenmesine hizmet eden bir alettir. Gözün görüntüleri, resimleri göz sinirleri aracılığıyla beyne iletmesi ile artık görme olayının ruhi bir hadiseye dönüştüğünü, cisme ait olayın manevi bir olaya dönmesini ilmin açıklamasının aciz kalacağını söylemektedir.¹³¹

Göz ile ilgili görüşlerini sağlamlaştırmak ve her şeyin bir amaca gayeye uygun yaratıldığı düşüncesini kuvvetlendirmek için Charles Richet'in gaiyye delili hakkındaki makalesinde yazmış olduğu şu sözleri paylaşır. "Gaiyyet, varlıkların teşkil ve vazifelerine ait bazı hususlarda nazari olarak o kadar açıktır ki; bunu inkâr etmeyi kimse aklına getiremez. Mesela, gözün görmeye tahsis edilmiş olmasını inkâr etmek mümkün müdür?¹³²

Göz ve görme arasında bir illiyet nispeti mevcut olmadığını farz etmek münasebetsizliğe mütevehhimane bir ifratına düşmek olur. Gözün görmesi tesadüfi değildir. Görünüşün bütününde ve en küçük teferruatta, kısımların mükemmel bir tertip ve icaz karane bir mekanizması vardır ki; bizim gözün görmek için yapıldığını yakinen söylememize müsaittir. Gözün görme maksadına uygun yaratılmış olması keyfiyeti bizi kendisini kabule mecbur etmektedir. "¹³³

İ. Fenni, Büchner'in gözde birçok eksiklikler ve hatalar olduğunu söylemesi ve Helm Haulic'in, görme aletleri yapan bir sanatkâr, bize şu halde bir alet yapıp vermiş olsa eksiklikleri ve hatalarında dolayı ona bu gözü geri veririz, sözünden de güç alarak Haulic'in bu sözlerini sarf etmesinin hiçbir öneminin olmadığını söyleyerek Büchner'i eski batıl fikirleri fen bilgileriyle karıştırarak ileri sürmekten başka bir iş yapmamış olan bir inatçı olduğunu ifade eder. Allah'ın daha mükemmelini yapmaktan aciz olmayacağını, gözün naif ve nazik bir organ olduğunu bu yüzden aksaklıklara, bozulmalara uğ-

¹³¹ Ertuğrul, a.g.e., s. 39-40.

¹³² Ertuğrul, a.g.e., s.40.

¹³³ Ertuğrul, a.g.e., s.40.

ramasının çok normal olduğunu, insanın bile sonlu yaratıldığını söyler. Göz bir iş yapma bilme görevi için yapılmış bir vasıta, daha mükemmel olması gayeye ve sebebe uygun olmadığından ve Allah'ın bazı hayvanlara gece karanlıkta iyi derecede görme kabiliyetini verdiğini hatırlatarak Allah'ın daha mükemmel bir göz yapmaktan asla aciz olmayacağını söyler ve yaptığı tenkidin ne kadar boş ve anlamsız olduğunu belirtmek için Büncher'e şu soruyu sorar: "Bir takım fen erbabı, keşif icatlarıyla övünmeye kalkıştıkları ince aletleri göz vasıtası ile yapmıyorlar mı? " Diyerek Büncher'i tenkit eder.¹³⁴

2. Kulak Organı

İsmail Fenninin diğer bir örneği kulak organıdır. Gayeye uygun yaratıldığını göstermek için, kulakla ilgili ve kulaktaki işitme ile ilgili bilgiler verir. Kulak kepçesinin ses dalgalarını topladığını sonra bu ses dalgalarının kulak zarı denilen bir zara ulaştığını söylüyor. Zarda titreme meydana geliyor ve zar iç kulaktaki mayi dalgalanıyor. Bu dalgalanma suya sirayet edip, lenfin içindeki birçok tona benzeyen parçalar, hareket etmeye başlıyor ulaşan sesleri düzenliyorlar. Kulakta kanun perdelerine benzeyen altı bin kadar olan perdeler o sese uygun tellerin titremesini sağlıyor. Titreme esnasında sallanan sinir uçları etkilenecek işitme fiilinin ortaya çıkmasını sağlıyor. Hatta kulakla ilgili ayrıntılı araştırmasına şöyle devam eder; kulağın korunması için bir takım tedbirler önlemler alındığı söyler.¹³⁵ Kulağa, yabancı cisim yahut haşere kaçmaması için kulağın içinin kıllarla döşenmiş olduğunu ifade eder. Kulak içine kaçan maddeleri tutmak için kulak kiri denilen maddeyi salgılayan bezler yapılmıştır. Kulak zarına gelen sesleri almak ve söylenen kelimelerde karışık olmak üzere titreşimini imha etmek için çekiç kemiği yerleştirilmiştir. Fenni Kulaktaki mükemmelliği anlatmaya devam eder. Dışarıdaki havanın güçlü olmasına karşın kulağın içinde hava olmasa kulak zarı patlayacağı için bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için kulağın içine boğaza açılan bir boru ile bu havanın alındığını ekler.¹³⁶ Görüldüğü gibi Fenni, insan vücudundaki kulak organının tesadüfen değil, belirli bir gaye için yaratılmış olduğunu söylemektedir.

¹³⁴ Ertuğrul, a.g.e., s.41.

¹³⁵ Ertuğrul, a.g.e., s.42-45.

¹³⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.42-47.

3. Hazım (Sindirim) Sistemi

Fenni, sindirim sisteminin de gayeye uygunluğunu araştırır ve şöyle devam eder; bu sistem ağız, mide, yemek borusu, ince ve kalın bağırsaklardan meydana gelmiştir. Ağızda yemeği yemek, ezmek için dişler vardır. Bu dişler yenilen ve içilenin zararlarından korunmak için mine ile kaplıdır. Dilin işlevi olarak ise dili muayene memuruna, burunu ise onun yardımcısına benzetir. Dil, gıdanın lezzetinden, burun ise gıdanın kokusundan sorumludur. Ağızdaki salyanın görevi ise, gıdaları sindirecek kıvama getirmektir. Ağızdaki küçük dilin, yemeği yutarken yemeğin nefes borusuna kaçmaması için nefes borusunu kapayan ve yutma işlemi tamamlandıktan sonra nefesin kesilmemesi içinde hemen kalktığını ifade eder.¹³⁷

Midenin özsuyu midedeki albümin maddesini peptün denilen maddeye çevirerek hazmı sağlamaktadır. Safra da yağlı olan maddenin hazım edilmesini sağlar ve bağırsakları harekete geçirir. Pankreasın görevi ise mide özsuyunun etkisinden kurtulan nişasta ve şekerli olan maddelerin hazmını sağlayarak vücut tarafından emilebilir hale getirmesidir. İnce bağırsağın görevi ise içindeki damarlar sayesinde hazım edilen maddeleri emer ve hazmı mümkün olmayan tortuları ise kalın bağırsağa geçirir.¹³⁸ Görüldüğü gibi insan vücudunda meydana gelen her olaya bir şekilde müdahil olan sindirim sistemi üzerinden Fenni bize bu organların ve yaptıkları işlerin tesadüfen olmadığını, belirli bir gaye ve plan içerisinde görevlerini yerine getirdiklerini söylemektedir.

4. Kan Dolaşımı Sistemi

İsmail Fenni Ertuğrul, organlardaki gaiyyetin varlığını anlatmaya, hakkında araştırmalar yaptığı vücudun kan dolaşımı sistemiyle devam eder. Sindirim sistemi ile gıdalardan ortaya çıkan kan vücudun eskimiş ve bozulmuş dokularını yeniler veya tamir eder. Ancak bu görevi yaptıktan sonra kan bozulur ve rengi siyahlaşır, siyahlaşan kanın atılması ve yenilenmesi şarttır.¹³⁹ İşte bu görevi yapmak için kan dolaşımı sisteminin yapıldığını söyler.

¹³⁷Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.42-43.

¹³⁸ Ertuğrul, a.g.e. , s.43.

¹³⁹ Ertuğrul, a.g.e. , s.43.

İ. Fenni 'ye göre, vücudun diğer sistemleri arasında yer alan; kas, kemik, eklem gibi kısımlar da vücuttaki özel görevlerine uygun olarak yaratılmıştır. Buna ses tellerini de örnek olarak verir.

Bir diğer organımız da akciğerdir. Fenni, bu organın işlevleri üzerinde de durur. Sözlerine devamla Fenni, akciğerin havayı aldıkça kabardığını, elastiki olarak yaratıldığını, bu organın aynı süngere benzediğini, ince damarlarının olduğunu ve kirli kanların bu ince damarlar vasıtası ile akciğere geldiğini belirtir. Akciğerin boşluğuna dolan kan ve diğer damarlardan da hava gelerek gaz değişimi adı verilen olayı meydana getirir. Bu gaz değişimi ile kan ile hava arasında kalan bir zar vasıtasıyla havanın oksijeni kana, kanın kirli maddeleri havaya geçecek şekilde kanı temizlemektedir.¹⁴⁰

İ. Fenni 'ye göre vücuttaki gayeliliği gösteren en önemli organ tenasül/üreme organıdır. Üreme organları ve faaliyetleri kadında ve erkekte ayrıdır. Erkeğin üreme organında meniye üreten testisler vardır. Bu makineye yavru yetiştirecek bir tohum özelliği verilmiştir ve bu meniye karşı tarafa ulaştıracak borular hazırlanmış, ince tüyler yerleştirilmiştir. Erkekten gelecek meniye sulandıracak, taşıdığı spermeleri harekete geçirecek ve daha nice önemli olayları ortaya çıkaracak sıvıları içeren bezeler var etmiştir. Meninin dışarı akmasını sağlamak için bir musluk konulmuş, o musluğa da meniye rahme dökülecek bir şekil verilmiş ve bu görevi yapacağı zaman kendisi için önemli olan yoğunluk ve sağlamlılığı oluşturacak araçlarla donatılmıştır.¹⁴¹

Dişinin tenasül(üreme) organına gelince; erkekten gelecek spermeler tarafından döllenmek üzere bulunan hücrelerle birleşecek yumurtaları meydana getirmek için, erkekteki testis uzvuna denk iki yumurtalık yapılmıştır. Yumurtaların ulaşımı için borular döşenmiştir. Hatta yumurtaları rahime doğru hareket ettirecek ince, hassas tüyler konulmuştur. Aşılama olduktan sonra bu canlının beslenip, yaşamlarına devam edebilmek için rahim duvarına yapışma yeteneği verilmiştir. Rahim hamilelik esnasında bir torba kadar genişleyecek elastikiyete sahip bulunmaktadır. Cenin, rahimde olağanüstü bir şekilde hazırlanan basınç altında, sıcaklığı ve soğukluğu, sıvı dolu torba içinde normalde tutmaktadır.¹⁴²

¹⁴⁰ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.45.

¹⁴¹ Ertuğrul, a.g.e. , s.43-45.

¹⁴² Ertuğrul, a.g.e., s.45.

İsmail Fenni, vermiş olduğu bu örneklerden başka gaye illetleri hakkındaki düşüncelerini kuvvetlendirmek için Charles Richet'tin bir makalesinden bazı düşünceler paylaşır, alıntılar yapar. Richet'e göre, ben nev'inin bekasını temin için tabiatın nevileri fiile koyduğu hem dakik hem de kuvvetli vasıtaları görerek gayet ahenkte olan bu fevkalade mekanizmaların tesadüf eseri olduğunu farz edemiyorum. Bunda bir netice istih-sali zımnındaki gizli maksat gibi pek mukarrer bir irade görüyorum! Ben gaiyye illetleri nazariyesini teşrih'ten, hayvanlar ilminden veya organların vazifeleri ilminden çıkarmak mümkün olmadığına mutlak surette kaniyim.¹⁴³

Fenni, insanlardaki ve hayvanlardaki nefret, korku, elem gibi hislerin hepsi gaiyyetin varlığını ispat eder. Bu tür olumsuz duygular, canlının hayatını koruması ve bekası içindir. Bu hassasiyet canını, hayatını korumasını sağlar. Eğer bu olmasaydı, vücutlarını koruyamayacaklardı ve yok olacaklardı.

Fenni'ye göre hayati ilimlerden olan her olayın organ için düzgün bir şekilde vazifesi olduğunu göstermektedir. Gaiyyet kanunu, şuur sahibi varlıkları incelendiğinde hiçbir zaman yanlış sonuç vermez, demektedir.¹⁴⁴

B. MADDECİLERİN TESADÜF İDDALARINA KARŞI İ.FENNİ'NİN CEVAPLARI

Âlemdeki intizamın bir yapanı olmadığını ve kendiliğinden tabiatta oluştuğunu söyleyen maddecilere Fenni şöyle cevap verir:

"Sizin iddianız, âlemdeki intizamı tesadüfe bağlamanız karmakarışık atılan mat-baa harflerinin kendi kendine dizilip, Yunanlıların meşhur şairi Homeros'un İlyada adındaki eserini tesadüfen meydana getirdiğini söylemek gibi bir şeydir."¹⁴⁵

Yine maddeciler şöyle demektedirler: "Tesadüfi olarak birkaç kelimenin şurada burada toplanması muhtemel olmayan bir şey değildir. "Bu kelimeler mahfuz kaldığı halde bunlara tesadüfi olarak birkaç kelime ya da daha sonra da birkaç kelime bitişmiş olabilir. Yegâne şart her hâsıl olan neticenin mahfuz kalmasıdır" derler.¹⁴⁶ Bunun üzerine Fenni: "Ortaya çıkan sonuçlar neden mahfuz kalacak, buna bir sebep lazım değil mi?" diye sorar. Onun bu soruyu sormaktan yegâne amacı, sebepte, gaiyyeyi ortaya çı-

¹⁴³ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam.*, s.45.

¹⁴⁴ Ertuğrul, a.g.e., s.45-46.

¹⁴⁵ Ertuğrul, a.g.e., s.46..

¹⁴⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.45-50.

karmaktır. Fenni materyalistleri şu sözleriyle de ilzam eder: "Maddecilere göre tabiatta böyle bir gaye bile yoktur, bir uygun hadisenin meydana gelmesi için ne kadar uygun olmayan hadiselerin ortaya çıkması gerekir? Örneğin, bir sinek kanadının var olabilmesi için milyonlarca teşkilatın oluşması gereklidir. Âlemdeki birbirlerine uygun şekillerin hesapsız olmasına göre, uygunsuz şekillerin, uygun şekille kıyaslanamayacak kadar çok olması gerekmez miydi? Bunlara niçin tesadüf edilemiyor? Tükenmiş ya da yok olmuşlarsa mahvolmuşlarsa neden kalıntıları görülemiyor? Bugün tabiat niçin biçimsiz hayvanlar yapmıyor da kendisine uygun görülen varlıkları vücuda getiriyor. Hilkat garibeleri denilen şeyleri görmüyor musunuz? deniliyor. Bütün bunlar tenasül aracılığı ile olduğu bilinmektedir. Ana ve baba tabii hâllerinde olduğu halde yavrularının biçimsiz olarak doğmaları, yavrunun rahimdeki oluşumu sırasında bazı arızalara uğramalarından ileri gelir. Tesadüfün, zamanında ve harikulade şekiller oluşturamayacağını akliselim olan tereddütsüz kabul edilmesi gerekir."¹⁴⁷

Âlemdeki gayeliliği, bazı fen erbabı, matematikçiler, ilim adamları, inkâr edemedikleri için, tabiatta oluşan olayları, tesadüfle veya mekaniki kuvvet suretiyle açıklamaya çalışırlar. İsmail Fenninin bu görüşü; âlemdeki her şey tesadüfi olarak meydana gelemez, âlemin bu kadar dakik ve harikulade şekiller meydana getiremeyeceğini aklı başında olan her insan kabul eder, diyerek cevap verir. O ,bu görüşünü kuvvetlendirmek için Henry Poincare'in şu sözünü nakleder: "Dünya'da tesadüfün semeresi olamayacak olan bir intizam ve ahenk vardır" demiştir. Ayrıca Henry, matematik ve fen-tabiat âlimlerinin hemen hemen hepsinin tesadüf kelimesini kullanması, olmakta olan fiillerin sebepleri hakkındaki bilgisizliğimizi saklamak içindir, demektedirler. Ona göre de her organının bir vazifesi vardır. Örneğin teneffüste kanın oksijenlenmesini incelersek, aynı noktaya gitmeye karar veren ve ne kadar illetlerin lazım geleceğini ve bu sebeplerin bir sevk eden olmadan o yere ulaşmış olmayacağı anlaşılır. Bu sebep, illet tesadüf olamaz. Meydana gelen olaylar şuursuz bir fiili yapan illete dayandırılmaz. Çünkü bu organların her biri çok iyi hesaplanarak yaratılmıştır. Öyle ki, fen alanında usta ve aklı başında sağduyulu olanlar bu olayların tesadüf eseri olmayıp, mutlaka akıllı bir varlığın yaptığı-

¹⁴⁷ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.49-50.

nı anlayıp bildirdiklerinden gaiyye illetinin ve Sâni'-i Hâkim'in varlığını kabul ederler.¹⁴⁸

İsmail Fenni, bilmedikleri şeylere oranla bildikleri ilmi bilgilerinin az olmasına rağmen bir takım şahısların, gerçekleşen olayları mekaniki sebepler suretiyle açıklamalarını uygun görmez ve eleştirir. Ona göre bu şahıslar, fizik ötesi ilmi olan ve bin kere tahrip edilen gâiyye illetinin yerleştirmek istediği bu boşluk mekaniki sebepler ya da ilerde keşf olunacak bilgilerle bu eksiklikler doldurulacaktır, demektedirler. Fenni, Geçmiş olayı gelecekte olan bir olay yüzünden olduğu çıkarımında bulunuruz. Bu sonucun birçok tabii sebebin aynı sonucunu üretecek surette gerekeni yapmak için anlaşmalarına bağlı olduğunu dile getirir.¹⁴⁹ Bu kadar fazla sebebin muhakkak ki bir sevk ettiricisi olmalıdır.

Yine bir takım mülhit filozoflar, bir hadisenin, diğer bir hadisenin arkasından gelmesi tecrübe ile sabittir. Sizin gaiyye illeti delili dediğiniz şey istikbalde meydana gelecek bir olaydır, sebebi geçmişte aramayıp, gelecekte aramak akla terstir, derler. İ.Fenni'nin bu görüşe cevabı şöyledir: Neticeyi başlangıç kabul ederek sebeplere ulaşırım. Bu kadar çeşitli illetler bir sevk eden olmayınca aynı noktaya ne iş yapacaklarına karar veremezler. Bir sonucun olması için, pek ince hesapların yapılması gerektiğini görüyoruz. Buna göre o hesabı yapan bir uzmanın var olduğunu ortaya çıkartırız diyerek akıllı selim insanlar nerede bir hesap görse, orada bir muhasibin bulunduğuna ve her nerede gayet muntazam yapılmış vasıtaların bir maksada hizmet etmekte olduğunu düşünse, işte orada gaiyyetin varlığına ve bunun bir akıl ve hikmet eseri olduğuna inanacaktır, diye görüşünü beyan eder. İ. Fenni'ye göre, âlemdeki nizam ve uzuvlardaki bu intizam ve uygunluk olağanüstü bir şekildedir. Akıl, sebebiyet(illiyet kanunu) gereğince bunun sebebini mutlaka arayacaktır.¹⁵⁰

Fenni, bu fikrini daha iyi açıklayabilmek için Paul Janet'in "*Gaiyye İletleri*" adlı kitabında gördüğü bir hikâyeyi anlatır: İskoçyalı filozoflardan Bity, yaratıcının varlığını küçük yaştaki oğluna basit bir şekilde anlatmayı arzu eder. Bahçenin bir tarafına kazılmış olan toprağa çocuk isminin ilk harflerini bundan haberdar olmaksızın parmağıyla çizer ve bu çizgilerin içine tere tohumu eker, üzerini örter. Bir müddet sonra çocuk ko-

¹⁴⁸ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam.*, s.50.

¹⁴⁹ Ertuğrul, a.g.e. , s.51.

¹⁵⁰ Ertuğrul ,a.g.e. , s.55.

şarak babasının yanına gelir ve isminin bahçede bittiğini söyler. Baba ilk defa ehemmiyet vermiyor gibi durarak olayı tesadüfe yormuş ise de çocuk bunu mutlaka birisinin yapmış olması gerektiğini ısrarla iddia eder. Babası bu vesileden istifade ile madem böyle âdi bir şey kendiliğinden meydana gelmiyor, senin bu kadar muntazam ve faydalı olan vücudunun âzâlarını da yapan birisi olması gerekir diyerek ulûhiyyet fikrini oğluna telkin eder.¹⁵¹

İsmail Fenni, gaiyye delili büyük önermesi hakkında: “Her nizam yahut daha doğrusu vasıtaların maksatlara uygunluğu orada aklın (hikmetin) vücudunu farz ettirir” sözü hakkında çıkan şüpheleri, ayrıca, tabiatıta gaiyyet gerçek mi? Bu gaiyyet bizim fikirlerimizden ibaret olamaz mı? sorularını şöyle cevaplandırır: “Tabiattaki gaiyyet kanunu, tabiattaki uygunluk açık bir şekilde kendini gösterirken bunu bizim uydurmamız mümkün değildir. Gaiyyet tabiatın hakiki bir kanunudur”.¹⁵²

İsmail Fenni Ertuğrul’a göre, âlemdeki gayeliliği inkâr edemedikleri için, olayları sevk-i tab’i ile açıklamaya çalışan Filozoflar da vardır. Sevki tabiiler “gaiyyetin” en açık delillerinden sayılmaktadır. Gaiyyet hadiselerin bütününde vardır. Arının bal yapması örümceğin ağ dokuması gibi... Amofil denilen böcekler hiçbir zaman göremeyeceği kurtçuklarının yanına onların hayatta kalmaları ve beslenmeleri için taze et bırakmaları gerekir, bunun için yakaladıkları avı öldürmez, böceği geçici süreliğine felç ederek, yavrularının yanına bırakırlar. Bu hayvanlar, böyle kabiliyet marifet gerektiren işleri bilerek yapmazlar, onları bu işleri yapmaya sevk eden sebebinde akıl ve hikmet sahibi olması gereklidir. Cenabı Hak her hayvanın hayatını koruması için gereken içgüdü (sevk-i tabii) ceninken onun tabına yerleştirmiştir. Fenni ,yaratılışı tesadüfe bağlayan mülhitlerin itirazlarına verdiği cevaplarda Aguste Le Bonn’un eserlerinden bolca yararlanır. Aguste Le Bonn’un gaiyye ile ilgili şu itirafını söylemeden geçemez ve sevk-i tabiiyi/içgüdüğü tenkit eder. Bizim aklımızla anlaşılması mümkün olmayan ve ondan daha kuvvetli onu sevk ve idare eden gizli bir kuvvet vardır. O da zâhir ve bâtın olan Yüce Allah’tır.¹⁵³

Gaiyye illetleri aleyhinde bir itiraz daha vardır. O da âlemde birçok şerlerin/kötülüğün olduğudur. Bunların bazıları elem ve bazıları ise günahdır. Bunları, akıl ve

¹⁵¹ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.55-56.

¹⁵² Ertuğrul, a.g.e., s.55.

¹⁵³ Ertuğrul, a.g.e., s.54-67.

hikmetle nasıl açıklarsın sorusuna İ.Fenni'nin cevabı, bunların hepsi "gâiyyet"nin varlığını ispat etmektedir. Âlemde hayır ve şer olanın hangisinin üstün geldiğidir. Bir şeyde külli fayda ve cüzi zarar olursa, o işin yapılması hikmete uygun deriz. Bunlar mutlaka yüksek gâyeler hikmetler gözetilerek olur ama biz bunları anlayamayız, demektedir. Elemler konusunda ise, bu duygu, insanın ve hayvanların hayatlarını korur ve başlarına gelecek tehlikelerden haberdar eder. İsmail Fenni, hayır ve şer hangisinin birbirlerine üstün geldiği konusunda verilen hükümlerin hayal, hassasiyet ve mizaca da bağlı olduğunu dile getirir. Bazı insanların olayların hep iyi tarafını gördüğünü bazı kimselerin de olayların kötü tarafını gördüğünü, özellikle olayları hep kötü olarak değerlendirenlerin kötümser bir felsefeye sahip olmalarıyla ilişkili olduğunu vurgular.¹⁵⁴

İsmail Fenni 'ye göre yaratılışın gereği ve sınırlı olmamızdan dolayı bizde bulunan noksanlığın hislerimize tercüman oluş şekli elem olarak ortaya çıkmaktadır. Mü'minler, dünyaya bir imtihan yeri gözüyle baktıklarından bu elem ve kederin göreceği ve hikmete uygun olduğunu bilirler, ama mülhitler bu yönle olaya bakmazlar ve kâinata hiçbir mana bulamayıp kötümser olurlar.¹⁵⁵ Hâlbuki insanlar, Cenabı Hakk'ın en büyük ihsanı olan akıllarını doğru bir şekilde kullansalar ve Peygamberlerin tebliğ ettiği ahlak kanunlarına uyarak yaşasalar maddi ve manevi yönden elem ve kederlere uğramaktan korunmuş olurlar.

II. GAYE DELİLİNE KARŞI DİĞER BİR İTİRAZ: TEKAMÜL FİKRİ

Tekâmül, tabiatın maddeden münezzeh bir varlık tarafından yaratılıp idare edilmediği esasına dayanan materyalist bir teoridir. Bu teoride canlı ve cansız her şeyin zaman içinde meydana gelen istihale (dönüşme) ve gelişme (tekâmül) yoluyla meydana geldiği ileri sürülmektedir. Charles Darwin (1809-1882) tarafından ileri sürülen bu teori, ateizmin bir aracı haline gelmiştir. Bilimsel görünümünün altında bu teori üzerine sahtekârlığa varacak derecede taktikler üretilmiştir.¹⁵⁶

Fenni 'ye göre tekâmül fikri (transformizm) tabiattaki her şeyin gayet basit ilkel bir halden başlayıp, yavaşça gitgide gelişime uğrayarak olgunluğa ulaşmasından sonra

¹⁵⁴ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.69.

¹⁵⁵ Ertuğrul, a.g.e. , s.69-70.

¹⁵⁶ Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, s.309.

yine yavaş yavaş dağılan ve çözülen bir görüşten ibarettir.¹⁵⁷Gene İsmail Fenni, tekâmül fikrinin tarihi seyrini şöyle anlatır: “Tekâmül mezhebi, hayvan ilmine, hayvan çeşitlerinin değişmesine mahsus olarak istihaliyye (transformizm) ismiyle Fransa Tabiat tarihçisi Lamarck tarafından 1809 yılında “*Hayat ilminin felsefesi*” adındaki yayınlanan eserle bir ekol haline gelmiştir. Daha sonra İngiliz tarihi hocalarından Darwin, Lamarck’ın bu fikirlerini değiştirerek “*Çeşitlerin Menşei*” ismiyle 1859 tarihinde yayınladığı bir eserle istihaliyye (Darwinizm) adıyla kendi görüşünün ekolünü kurmuştur. Dolayısıyla transformizm, Lamarck tarafından ortaya konulan ve Darwin tarafından sistemleştirilmiş bir değişimcilik ekolüdür. Spencer transformizmi (istihaliyye) felsefe bir doktrin olarak ortaya çıkarmıştır. 1862 yılından 1905 yılına kadar çıkardığı bütün eserlerde özellikle “Hayat İlimlerinin Başlangıcı” adıyla yayınlanan eserde istihaliyye (değişimcilik) görüşü bütün kâinattaki olayları ve bu olayların kaynağını, temelini ele almaktadır. Böylece bu görüş felsefi bir mahiyet kazanmıştır. Tekâmül kavramı Darwin ve Lamarck anlayışlarını ifade etse de aslında bu kavram Spencer’in felsefi görüşüne verdiği isimdir.¹⁵⁸

Şimdi de Lamarck, Darwin, Spencer’ın tekâmül görüşleri ve İsmail Fenni’nin bu görüşler üzerindeki fikirleri ve tenkitlerini görelim. İsmail Fenni, Paul Janet, Renovier, Charles Richet, Camille Flammarin gibi filozof ve âlimlerin makalelerinden faydalanarak, tenkitlerini kuvvetlendirmeye çalıştığını görüyoruz:

A. LAMARCK’IN GÖRÜŞLERİ

İsmail Fenni, Lamarck’ın görüşlerini üç başlık altında inceler:

1. Çevre

Hayvanın içinde bulunduğu dış etkenlerdir. Hayvanın çevresinde meydana gelen değişiklik, hayvanın şeklinin de değişmesini gerekli kılmaktadır. Canlının çevreye uyumunun devam edebilmesi için oluşan yeni özellikleri irsi hale getirir. Bu oluşumdan ortaya çıkan farklar, kazanılmış özellikleri irsi/genetik olarak devam ettirmek suretiyle farklı çeşitlerin oluşmasını sağlamıştır. Önceki türler için lazım olan bazı ilkel organlar bu yeni çeşitlerin bazılarında varlığını korumuş, bazılarında ise koruyamamıştır.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.70.

¹⁵⁸ Ertuğrul, a.g.e., s.71.

¹⁵⁹ Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar*, s.23.

2. İhtiyaç

Organların meydana gelmesini sağlar. Örnek olarak bir hayvan düşmanından kaçmak için uçmak ihtiyacı hissederse, düşmandan kurtulacağı yöne doğru kaçar, böylece bedenindeki bir takım sıvı maddeler organın ihtiyacı olan o noktaya doğru gider ve orada uçmak için gerekli olan kuvvet oluşmaya başlar.¹⁶⁰

3. İtiyat (Alışkanlık)

Organları geliştirip, kuvvet bulmasını gerektirir. Çünkü kullanılmayan uzuvlar körelmeye başlar, kullanılan uzuvlar ise çoğalır ve görevini yapmak için daha çok gelişir. İsmail Fenni, Lamarck'ın bu görüşlerine katılmaz ve Paul Janet'in bir makalesinden yararlanarak düşüncelerini kuvvetlendirir ve Lamarck'ı tenkit eder. Fenni'ye göre; muhit, ihtiyaç ve itiyat kanunlarının hayvanlar üzerinde görünen tesirleri azdır. Bu kanunlar sadece canlının varlığının hayatta kalmasını sağlar. Ama düşmanından kaçan bir hayvanın, düşmandan kurtulacak yöne doğru hareket etmesi ve o anda vücudunda oluşan sıvıların o hareketi gerektiren bölgeye gitmesi ve bir organı oluşturması cidden aklını kullanan bir insanın kabul edebileceği bir şey değildir. O organa uygun şekil vermek ve kanadı uçacak hale getirmek çok ince hesaplar gerektirir. Dolayısıyla Lamarck'ın bu görüşleri varsayım ve faraziye olmaktan öteye geçemez. Lamarck, bu düşüncesinin yanlış olduğunu ve kanıtlamanın güç olduğunu itiraf etmiştir. Canlıların organlarının en basit şekilden en karmaşık olanlarına varıncaya kadar mükemmelleştiren İlahi güç vardır. Bu da her şeyi en güzel bir şekilde yaratan Yüce Allah'tır. Çünkü O, kadimdir, hiçbir şey yokken O vardı. O halde, bütün bir varlık, her şeyi sapasağlam yapan-yaratan Yüce Allah'ın sanatının dışında değildir.¹⁶¹

III. DARWIN'İN TENKİDİ

Teleolojik kanıtın evrendeki düzen ve gayeyi Tanrı'nın yaratması ve iradesiyle açıklaması, diğer bir deyişle düzen ve gayeye evrenin dışında bir açıklama getirmesi XVIII. yüzyıldan itibaren bilim çevrelerinden tepkiyle karşılaşmıştır. Teleolojik kanıtın karşılaştığı en ciddi itiraz, Darwin'in görüşlerinden gelmiştir. Darwinizmle birlikte bir

¹⁶⁰ Ertuğrul, a.g.e., s.22-23.

¹⁶¹ Krş. Ertuğrul, *İman Hakikatleri Etrafındaki Suallere Cevaplar*, s. 22-23.

süre teleolojik kanıtın ciddi biçimde sarsılıp yıkılacağı düşünülmüştür. Ancak bu düşünce fazla sürmemiş, Darwin'in fikirlerinin başlangıçta teizme, Allah anlayışına karşı bir tehdit olduğu düşünülmüşse de bir süre sonra bu izlenim etkisini kaybetmiştir. Darwin'in insanın evriminden bahsetmediği anlaşılmış, ölümünden sonra ise sadece bilimsel varsayımlar olan fikirlerinin ideolojik olarak kullanıldığı ileri sürülmüştür. Bilimsel bir çalışma ve varsayım niteliğinde olan Darwinizm, daha sonraları ateistler tarafından kullanılarak sert tartışmalara sebebiyet vermiştir. Özellikle teizmin eleştirisinde canlı varlıkların oluşumuyla ilgili konuda alternatif bir görüş olarak ileri sürülmüştür. Darwin'in dini anlayışla ters düşen daha ciddi fikirleri olduğu halde, canlıların oluşumu ile ilgili fikirleri, bilimsel yasalarmış gibi teizmin karşısına çıkarılmıştır. Darwin'in ileri sürdüğü düşüncelerin ne derece kanıtlanabildiği de ayrı bir konudur. Ciddi eleştirilerle de karşılaşmıştır. Darwin teorisi insanın sadece fiziksel ve biyolojik yönüyle ilgilenmiştir. Bu eleştiriye göre, insan fiziksel bir varlık olmanın yanında, ayrıca duygu, düşünce ve inanç yönlerine de sahip bir varlıktır. O bu teorisi ile insanı ve diğer canlıları tamamen açıklayamamaktadır.¹⁶²

Darwin, doğal seleksiyon ve hayat mücadelesi kanunlarını ortaya koymuştur. Bu görüşüne göre, hayvanların her birinde azar azar, tesadüfi olarak bazı faydalı değişimler meydana gelir. Bu değişimi geçirenler çevrede olacak mücadelelerde başarılı olur. Darwin'inin, görüşünde canlının mücadelesi vardır. Bu iki türdür:¹⁶³ İlki gıdalanma, ikincisi aynı türden olan cinsinin seçilmesi olan tabi seçimdir. Bunlar arasında en fazla kuvvetli, güçlü salahiyet sahibi olan hayatta kalır. Bunların dışındaki zayıflar mahvolur giderler. Kazanılmış özellikler, diğer türe kalıtım yoluyla geçer ve böylece türlerin devamı sağlanır. Bugünde var olan canlı türleri de bu şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler. Darwin'e göre tabi seleksiyon canlıların gelişmesinde mutlak olarak değil, dış etkenlere bağlı olarak gelişir. Basit şekiller hayati şartları olduğu sürece var olurlar, hayatlarını idame ettirirler. Mesela; Zürafanın boynunun uzun olması, yiyecek için ağaçla-

¹⁶² Topaloğlu, Aydın, *Teizm Ya Da Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları*, Furkan Kitaplığı, 1. Basım, İstanbul, 2001, s. 172-173.

¹⁶³ Ertuğrul, İ. Fenni, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.73.

ra uzanması sonucunda var olmuştur, ona göre bu olay tabii seleksiyon ve kalıtım sonucunda oluşmuştur.¹⁶⁴

A. İSMAİL FENNİ ERTUĞRUL TARAFINDAN DARWIN'İN GÖRÜŞLERİNİN TENKİT EDİLMESİ

a. İsmail Fenni, Darwin'in tabii seçimini tenkit eder. Ona göre, Darwin'inin insanın kendiliğinden ortaya koyduğu tabii seçimin yalnızca tesadüfle meydana geldiğini söylemesi, manasızdır. Tabiatın, insan gibi şuurlu ve seçmeye gücü olmadığından, aranan özelliklerin çoğalmasında yeni sıfatlar ve özellikler oluşmasında ihtimaller ve engeller vardır. Canlılar arasında onlara en uygun sıfatların ortaya çıkması gaiyye delili bağlamında Yüce Allah'ın varlığının bir göstergesidir.¹⁶⁵

b. Darwin'e göre sabit olan çevrede bile değişim meydana gelebilir. Bu değişim diğer canlılar üzerinde onlara üstün gelecek aksaklıkları meydana getirmez. İ. Fenni, Darwin'in doğal seleksiyon görüşünü şöyle eleştirir: Eğer bu değişim kaçınılmaz bir şekilde meydana geliyorsa, değişim geçiren hayvanlar gözümüzün önünde değişim geçirmeleri gerekirdi. Hâlbuki böyle bir değişim olmamaktadır. Bazı insanlarda siyah renk ve fazla parmak gibi özelliklerle ortaya çıksa da bunlar bir süre sonra kalıtım yoluyla diğer kuşaklara geçmemektedir der. İsmail Fenni'ye göre, hayatın rekabeti ve tabii seçim kanunlarının etkisi tecrübe ile sabittir, ama bu türün değişmesinden çok onun korunmasına hizmet eder. Çevre değişince tabii seçme kanununa göre o çevreye uygun özelliklere sahip türler hayatta kalacaktır. Fakat bu değişikliğin bir şeye mahsus olarak oluşması pek de gerçekçi değildir. İlk önce değişiklik tesadüfen olmalı, aynı zamanda aynı mahalde, erkek ve dişi de, kişi ve türlerde bulunması gereklidir.¹⁶⁶

İkinci olarak, Fenni 'ye göre, her tür canlının organlarının şeklinde tesadüfi olarak meydana gelen değişimin, çevrenin de değişmesine tesadüf etmesi sonucuna varmamız gerekir. Canlılarda uzuvların birbirine denk gelmesi milyarda bir olacağından yani bu mümkün olmadığından aklı başında bir kişi bu konuda tesadüf fikriyle bir dü-

¹⁶⁴ Ertuğrul, İ. Fenni, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.73-74.

¹⁶⁵ Ertuğrul, a.g.e., s.77-78.

¹⁶⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.77-78.

şünceye varamaz.¹⁶⁷ Görüldüğü gibi Fenni tek tek doğal seleksiyon fikrini eleştirmektedir.

c. Darwin, sevki tabiinin /içgüdünün tesadüfen ortaya çıktığını söyler. Değişimin tesadüfî olduğunu ve bu değişimin kademe kademe gerçekleştiğini söylemektedir. Buna da arıların bal ve peteklerini yapmalarındaki değişimler örnek olarak verilir. İsmail Fenni Ertuğrul bu görüşe karşı çıkarak şunları söyler: “Hayvandaki bu içgüdü, hayvanın organlarında meydana gelen değişiklikler, hayatını ve yavrusunu koruma, hayatını devam ettirme içgüdüsüdür. Bütün bunlar tesadüfî olarak meydana gelmez, İlahi bir maksat ve gayeliliğe işaret eder. Bir hikmete uygunluğu ortaya koyar. Her bir varlığa özgü bir yaratılış ve yol gösterme Yüce Allah tarafından verilmiştir.”¹⁶⁸ Dolayısıyla âlemde ve varlıkların yaratılışında tesadüflere yer yoktur, tevafuklar vardır.

d. Curvier kanununa göre organlar arasında ince bir uyum vardır. Her bir organ bir şekilde birbirleriyle uyumlu ve bağılırlar. Bu kanuna göre türler birden bire tekâmül yoluyla hayatına devam ederler, türler tesadüfî değişimler yaşarlar, yine bu kanuna göre tabiat, hayvanların birbirlerine uygunluğu olan bazı organlarını aynı zamanda ve aynı surette değiştirir. İsmail Fenni, böyle bir düşüncenin vehimden başka bir şey olmadığını, değişimi tam olmayan hayvan tehlike halinde bulunacağını ve diğer hayvanların onun tekâmül etmesine izin vermeyeceklerini söyler ve bu görüşünü kuvvetlendirmek içinde Mösyö Korno ve Henry Jouli’nin makalelerinden yararlanır. Mösyö Korno’ya göre; bu görüş, mekanik bir aletten vermeye gücü yetmeyeceği bir şeyi istemek gibidir. Birden bire şekil değişikliği yerine yavaş yavaş bu değişimin olduğunu söylemek bu mekanik izahın münasebetsizliğin ancak üstünü örter.¹⁶⁹

İsmail Fenni bir Müslüman olarak Yaratıcı gücün varlığı üzerinde durur. Ona göre Yaratıcı bir güç olmayınca tesadüfî değişimler bile imkânsızdır. Bir başka Batılı filozof Henry Jouli’nin bu konuyla ilgili olarak şu görüşlerine yer verir. “Türleri, değiştirmeye iten sebepler olduğu gibi korumaya meyilli sebepler de vardır. Türlerde bulunan bu sebepler, ârizi değil, asıldır, daimidir. Daimi sebeplere bağlı olan olayların adedi,

¹⁶⁷ Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e. , s.78.

¹⁶⁸ Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e. , s.80.

¹⁶⁹ Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e. , s.80.

değiştirmeye ve değişime tabi olan olaylara göre daha fazladır. Değişme sebepleri arızı ve geçicidir.”¹⁷⁰

Müslüman filozof İsmail Fenniye göre, Darwin’in büyük beceriklilikle savunduğu bu düşünce ve görüşleri varsayım, vehim ve kuruntudan başka bir şey değildir. Nihayetinde tekâmül nazariyesine bağlı olanlar, hayvanları değişme ve yükselmeye götüren kanunların varlığını ispat edemiyor. Onlar sadece başkalaşımların kaynağını tesadüfî değişimlere bağlamakla yetiniyorlar. Tabi değişim görüşlerini de türlerin korunmasına yönelik olarak açıklıyorlar. Bunu ispatlamaları için milyonlarca yıl geriye gitmeleri gerekir. Bu da Darwin nazariyesinin aleyhinedir.¹⁷¹

e. Darwin’in görüşüne göre, Çeşitler, basit şekillerden başlayarak giderek daha karmaşık şekillere dönüştüğünden, bir ya da birkaç tür bugünkü çeşitlerin oluşmasına yeterlidir. Bu görüşe göre şimdiki türler, daha önceki türlerden oluşmuş fakat birbirlerinde de ayrı olarak ortaya çıkmıştır. İsmail Fenni, bu görüşe cevap vermek için, Agassi’nin görüşlerinden faydalanır. Mösyö Agassi, yerin alt katmanlarına gidildikçe basit şekillerin olmasını beklediklerini fakat bunun tam tersi olarak basit olmayan karmaşık şekillerin ortaya çıktığını söyler. İşte İsmail Fenni, Agassi’sin bu sözlerinin Darwin’in görüşünü geçersiz kıldığını savunur.¹⁷²

İsmail Fenni’ye göre, ilk türlerin ortaya çıkması Yaratıcı kuvvet sayesinde olmuştur. Yaratıcı bir kuvvet işin içine girmediği müddetçe hiçbir şey başka bir varlıkla veya yorum biçimiyle açıklanamaz. Bu sebeple meşhur Botanik alimlerinden Noden de, Darwin’in bu görüşünü kabul etmemiştir. Eğer Darwin’in bu görüşü kabul edilirse hiçbir şekilde bu konunun izahının olamayacağını söyler. Noden’e göre türlerde değişiklik söz konusu olduğunda bunun aniden olduğunu bu değişikliğin tohumdaki iç kuvvetler gereğince olduğunu, zayıf olanların yok olmalarını, tohum içindeki bu kuvveti tükettikleri için olduğunu iddia eder. O, istihaliyenin bu görüşündeki dış, arızı, geçici sebepler yerine anlatılan kuvveti koymuştur. Noden’e göre bu kuvvet, gaiyyetten ibaret ve inaye-

¹⁷⁰ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.80

¹⁷¹ Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e., s.80-81.

¹⁷² Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e. , s.80-81.

¹⁷² Ertuğrul, İ. Fenni, a.g.e. , s.80-81.

ti ilahiyeye sayılan, ona şekil veren, hacmini belirleyen, her organı vazifesine uygun kılan bir kuvvettir.¹⁷³

Diğer yandan İsmail Fenni, bu konu hakkında Camille Flamarion'un görüşlerinde faydalanmıştır. Flamarion "*Tabiatta Allah*" adlı eserinde tekâmülcü olan Darwin'in "*Türlerin Menşei*" adlı kitabında şu sözleri söylediğini ifade eder: "Yaratıcı tarafından maddeye konulan kanunlardan bildiğimiz şeyler, hâlihazır ve geçmiş varlıkların, şahısların doğum ve ölümlerini icap ettirtmekte bulunan illetlere benzeyen ikinci derecede illetler vasıtası ile teşkil ve imha edilmelerine daha fazla uygun düşer. Ben bütün varlıklara hususi mahlukat nazarıyla bakmayıp da sistemin ilk tabakaları şekillenmezden pek çok zaman önce yaşamış olan mahluklara ebeveyn zürriyeti nazariyle baktığım vakit onlar bana birden bire soy temizliği kazanmış görünüyor. Bizim tasavvur edebileceğimiz en fazla hayrete değer netice, yani varlıkların yüksek yaratılışlarının yavaş bir surette teşkili kıtlık ve ölüm harbî tabiisinden doğrudan doğruya bu cihetle husule gelmiştir. İlk zuhurda hâlikin bir nefhası (üfürmesi) altında birkaç yahut yalnız bir şekli canlandıran hayat ile hayatın türlü kuvvetlerin bu yolda telakki etmekte büyüklük vardır. Her ne sebeple olursa olsun, bir adamın dini hayatını rencide etmesine sebep göremiyorum."¹⁷⁴

İsmail Fenni, Flamarion'un anlattığı bu görüşlere dikkat edilmesi gerektiğini, maddecilerin, Darwin'in türlerin menşei hakkındaki bu görüşünün kafalardaki Allah tasavvurunu yerle bir ettiğini ve yaratılanların kökeninin kaynağı hakkındaki kitabında birkaç asıl numuneyle çoğalmanın mümkün olacağını söylemiştir. Fenniye göre, Maddecilere Darwin'in bu görüşleri uygun gelmemiştir. Flamarion şunları söyler, darwinin kitabında yazdığı bu itiraflar, maddecilerin işine gelmemiş olacak ki Matmazel Klamanis Ocoust, Darwin'e Allah'a inandığından dolayı ağır eleştirilerde bulunmuştur.

Fenni, Renovier'in, "*Tarihin Tahlili Felsefesi*" isimli eserinde Darwin'i şu sözlerle tenkit ettiğini söyler: Doğal seçme kanunu bir türün diğer bir türe naklinin doğru bir misali gösterilmedikçe mümkün olan neticenin ehemmiyet derecesinde faraziyeden ibaret kalır." der. İsmail Fenni, fikirlerini kuvvetlendirmek için Gustave Le Bon'un şu fıkralarını paylaşır: "İtikattan gittikçe uzaklaşmış olan bilim faraziyelerle doludur. Me-

¹⁷³ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.80-81.

¹⁷⁴ Ertuğrul, a.g.e. , s.81-83.

sela hayatın ve türlerin menşeinin sırları gibi lâıykı ile bilinmeyen hususların hepsinde ihtimaliyet vardır. Bu hususta kabul olunan nazariyeler sadece bir takım akidelerden ibaret olup, bunların kendilerini düstur şeklinde ifade etmiş olan üstatların selâhiyyet ve telakkilerden başkasına itibar yoktur." ¹⁷⁵Görüldüğü gibi Fransız filozofu teist Gustave Le Bon, Darwin'i bu görüşleriyle tenkit etmiştir.

B. SPENCER'IN MEKANİK KUVVET İLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİ VE BU GÖRÜŞLERİN İSMAİL FENNİ TARAFINDAN TENKİD EDİLMESİ

Spencer, tekâmülcü (materyalist) düşünceye sahiptir. Pozitif bilimleri kendine ilke edinip, metafizik olaylarla ilgilenmesi ve hala materyalist düşüncede olmasını, İ.Fenni eleştirir. Başta Spencer, dinin esassız olmayacağını kabul etmiştir. Spencer, "*İlk Başlangıç*" isimli kitabında din ile tecrübeye dayanan ilimi uzlaştırmaya çalışmıştır. Dinin temelsiz olmadığını söylemez. Ancak, görünenlerin varlığına sebep olan bilinmeyen bir gerçeği kabul etmiş olsa da, materyalizmden uzaklaşamamaktadır. Bu yönüyle onun Allah fikrinden uzaklaştığı görülür, ona göre, var olduğunu kabul ettiği bilinmez, meçhul olan gerçek, Allah değildir, mekanik bir kuvvettir. Spencer, herşeyi bu mekanik kuvvete bağlar. Kendisi bu kuvvete "bilinemez" der. İ.Fenni, Spencer'i bu konuda eleştirir. Spencer, gaiyyet delillerini, ilimden ayrı tutmadığı için Lamarck'ı eleştirmiş, Lamarck'ın ortaya koyduğu kuvvetlerin bilinen sebeplerle temsil edilemeyecek hatta kabul olunamayacak varsayımdan ibaret olduğunu söylemiştir.¹⁷⁶

C. İSMAİL FENNİ'NİN SPENCER'IN MEKANİK KUVVETİNE YÖNELTİĞİ ELEŞTİRİLER

İsmail Fenni, Spencer'in meydana gelen her olayı mekanik bir anlayışla izah etmesini şöyle eleştirir:

1. Fenni, çocuk doğduğu andan itibaren kendisini farklı bir yerde bulmakta ve hayatta kalabilmesi için çevresinde çeşitli değişiklikler olmaktadır. Annedeki emzirme olayı için göğüslerin hazır hale gelmesi, çocuktaki alıp yeme ve emme kuvvetine sahip olan dudakların yaratılması, emmeye müsait hale getirilmesi, bu iç ve dıştaki uygunluk insaf- lı bir şekilde düşünüldüğünde mekanik bir kuvvet tarafından olamaz, der. İsmail Fen-

¹⁷⁵ Ertuğrul, a.g.e., s.82.

¹⁷⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.85.

ni'ye göre, çocuktaki bu muhteşem dizayn, her bir varlığın yeme-içme, yuva kurma ve düşmanlarına karşı kendisini koruma içgüdüsünü tabiatına yerleştiren İlâhi bir güç tarafından yapılmıştır. Tesadüflere yer yoktur.

2. İsmail Fenni, Spencer'ın "aynı cinsten olanın sabit olmaması kanunu" konusunu açıklarken, madde ve kuvvet kanunlarından hareketle mekanik bir sonuca ulaşmasını eleştirir. Dışarıdan bir hareket ettiriciye ihtiyaç olduğu farz edilirse, bu durumda ilk hareket ettirici faraziyesine geri gitmemiz gerektiğini söyler.¹⁷⁷

3. Varlıkların çokluğu kanunu, tecrübe ile bilinebilir. Fakat bu kanun eşyaların tek bir şekil iken nasıl çoğaldığını açıklasa da, tekâmülün ikinci evresini, belirli değilken nasıl belirli olduğunu açıklayamamaktadır. Bir şeyin aynilikten benzer olmayana geçmesi, zıtlasma anlamına gelse de bu farkların belirli ve bir araya gelmiş topluluklar teşkil etmesi bu kanundan çıkarılamaz.¹⁷⁸

4. Spencer, maddeye herşeyin kaynağı gözüyle bakmaktadır. Bu görüşünden dolayı İ.Fenni onun materyalist biri olduğunu düşünmektedir. Renovier'in, Spencer ile ilgili düşüncelerinden faydalanarak onu şu şekilde eleştirir: Renovier, Spencer'ın metafizik ilmini tecrübi ilimden çıkarılmış bir sonuç olarak gösterir. Bu bir hatadır, bu hatanın kaynağı kuvvet lafzının belirsiz bir şekilde kullanılmasına dayanır. O, cismani ve akli bütün hadiseleri meçhul hakikatin bir sureti saymaktadır. Bundan başka, yaratılma ve tekâmül görüşleri de çelişki ile doludur. Yaratılma ve yaratma görüşleri, olayların meydana gelmesine, geçmiş yönünden sınırlandırır. Olayların bir andan itibaren olmaya başladığını kabul eder. Tekâmül görüşü; olayların geçmişe doğru bir sınırının olmadığını, âlemlerin aslı olan cevherlerin hareket halinde olduğunu, şekillenip mükemmelleştikten sonra çözülerek, yeniden şekillenip mükemmelleştiği ve bu döngünün böyle sonuza kadar devam ettiğini varsaymaktadır. Peşi sıra gelen hadiselerin geçmişe doğru başlangıcı olmadığını söyleyerek fiilen ve hakikaten bir çelişki içindedir, diyerek Fenni, Renovier'in görüşleriyle tenkidini kuvvetlendirir.¹⁷⁹ Daha sonraları Spencer, "*ilk başlangıç* " isimli kitabında her bilginin nisbi olduğu hakkındaki görüşlerini paylaşırken, "fitri akıl bir hakikatin varlığını tasdik etmektedir" müşahedeye dayanan ilim bu hakikatin bizim düşündüğümüz şey olmayacağını ispat eder. Onu var kabul ve tasavvur et-

¹⁷⁷ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam* ,s.83.

¹⁷⁸ Ertuğrul, a.g.e. , s. 83-85.

¹⁷⁹ Ertuğrul, a.g.e. , s.84.

meye mecbur olmakla beraber niçin olduğu gibi düşünemediğimizi göstermektedir. Mahiyeti büsbütün araştırılması imkânsız olan bu hakikatin tasdikinde din kendi tasdikine uygun bir tasdik bulmaktadır” demekle din ile tecrübeye dayana ilim arasında bir uzlaşmanın olduğunu göstermek istemiş yine "din ile ilmin arasında uzlaştırma mümkün olduğu halde bu uzlaştırmanın esası, bütün vak’aların en derin, en geniş ve en doğrusu olan şu vak’adır, yani bize kâinatta görünen gücün araştırılmasının imkânsız olmasıdır.” der. Kitabının on beşinci sayfasında "her yerde beşeriyet tarihinin gayesine eriş mesabesinde var olan din, sürekli bir vakıanın ifadesidir. İlim ise, daima fazlalaşmakta ve daima hatalarından tasfiye edilmekte bulunan bir muntazam hakikatler heyetidir" demektedir. Fakat bu fikirlerine göre dinin esassız bir şey olamayacağını kabul etmişse de Fenni’ye göre düşüncelerinde hep bir maddeciliğin olduğu görülür. Var olduğunu kabul ettiği bilinmeyen hakikatin Allah olmadığını görürüz. Bu belirsiz hakikatin, mekanik şekilde hareket etmesinden dolayı ona bilinmez demektedir.¹⁸⁰

İsmail Fenni tenkitlerine devam ederek, Allah’ın zatına; ilim, kudret, irade gibi kâmil sıfatlarının bulunduğu ve bu âlemi kendi dilemesi ile yaratıp, inayeti ile korumakta olduğuna inanmak lazımdır. Tekâmül görüşüne gelince de ard arda gelen olayların ezelden beri devam etmesinde hiçbir çelişki yoktur. Çünkü bu sonsuz olan hakikatin sonsuz görünümüdür, der.¹⁸¹

İsmail Fenninin metafizik anlayışında imkânsızlık görüşü, gaiyye illetlerine ters değildir. Allah’ın ilk önce bir yahut birkaç asıl yaratıp, bu yarattıklarını sınıflandırıp, tekâmül yoluyla bunlardan yaratmış olabilir. Böyle bir Sânî-i Hâkim’in var olduğunu ve bütün bunların onun dilemesiyle meydana geldiğini kabul etmek gerekir. Çünkü yaratıcısız hiçbir yaratılanı, aklı başında bir insana izah etmenin mümkünâtı yoktur. Akliselim, büyük kanunların, nizamsız, hesapsız olmayacağını bilir, ¹⁸²diyerek bu konu hakkındaki tenkidini burada bitirir.

¹⁸⁰Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.87-89.

¹⁸¹ Bkz. Ertuğrul, a.g.e., s.87-89.

¹⁸² Ertuğrul, a.g.e, s.86.

D. İSMAİL FENNİ'YE GÖRE TEKÂMÜL GÖRÜŞÜ ALEYHİNDE BİRTAKIM İLİM ADAMLARININ İTİRAZLARI

Materyalist düşünce yapılarıyla mücadele etmeyi kendisine görev edinmiş olan İsmail Fenni'ye göre tekâmül görüşü, gaiyye delilleriyle zıt değildir. Allah Teâlâ önce bir veya birkaç asıl yaratıp, sonra varlıkları çeşitlendirip bunları tekâmül yoluyla yaratmış olabilir, görüşündedir. Bu düşüncenin anlamlı olabilmesi için, Allah'ın var olduğunu ve bütün bu yaratılanların onun dilemesi ile olduğunu inanılması gerekir. Ona göre Yaratıcısı olmadan hiçbir şeyi doğru, dürüst izah etmenin imkânı ve ihtimali yoktur.¹⁸³ İnsanlık tarihinde istihaliye veya tekâmül görüşü aleyhinde birtakım âlimler tarafından öne sürülen itirazlar vardır. İsmail Fenni teistik bir inanç taşıyan bu ilim adamlarının tekâmül nazariyesi aleyhindeki görüşlerinden istifade eder. Bunlardan birisi de Emanuel Donuva'dır. Nitekim Donuva, "*Biz maymun neslinden miyiz?* " isimli kitabında şöyle söylemektedir "bu görüş âleme bir yaratıcının sanatının eseri nazariyle bakıp hayret eden bir kimse kendi imanından hiç sapmaksızın bir yaratıcının şu büyük sanatları nasıl meydana getirdiğini yine bu sanatların incelenmesi ile anlaşılabilir. İşte tekâmül mezhebinin yaptığı şey budur, bu görüş varlıkların kimin tarafından meydana getirildiğini değil nasıl meydana geldiğini arar."¹⁸⁴

Yine İsmail Fenni, Camille Flamarion'un "*Tabiatta Allah*" isimli kitabından da yararlanır. Bu kitabında Flamarion "başlangıç ve gaye fiili hakiki olan şeyde birlikte vardır. Âlem rabitasız ve münasebetsiz bir oyun değil, bir nizamdır ki, biz onun ortasında tiyatrodan ehemmiyetsiz bir rolü ifa eden hakir şahıslar gibiyiz. Onun gözle görünmez olan müellifi güneşin bir şuaı içinde dönüp dolaştığı görülen şu toz taneleri gibi bizi kendi sonsuz şaşaası ile kuşatmıştır" demektedir.¹⁸⁵

Yukarıdaki müelliflerin görüşleriyle yetinmeyen İsmail Fenni yine Batı'daki inanan filozofların tekâmül nazariyesi aleyhine getirdikleri eleştirilerinden örnekler vermeye devam eder. Bunlar arasında Jan Tosa, fenni nazarında ilim adamı olarak önemli bir yere sahiptir. Jan Tosa, "*Le Monizim et Lanizim* " isimli kitabında tekâmül nazariyesiyle ilgili şunları söyler: "İlerleyen tekâmülün sırf mihaniki kanunlarla izaha çalışan tabiatçılar bana, müşahade etmek istedikleri ilmin başlangıcını gözden kaybediyor gibi görün-

¹⁸³ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.88.

¹⁸⁴ Ertuğrul ,a.g.e., s.88-89.

¹⁸⁵ Ertuğrul ,a.g.e., s.88.

mektedirler. Harici kuvvetler her ne kadar müteaddit kere tasavvur edilirse edilsin, bunlara tabi olan bir cismin hareketlerini çoğaltmaya meyilli değildir, sözleri ile fenni gaiyyet düşüncesini doğrulamak ister." Ayrıca Jan Josa: "Terakkiye doğru meyil, bizim tecrübe ile tahkik edebileceğimiz bir vak'adır. Bu meyil bazı gaiyyet fikrini dışarda şöyle dursun bana onu evvelden hissettirir gibi görünmektedir. Vasıtaları bir gaiyye tatbiki beşerin fiillerinde var olduğu gibi yüksek var olduğu gibi yüksek hayvanların fiillerinde de vardır. Biz bunu yeni görmekteyiz. Eğer âlemde hiçbir gaiyyet olmasa idi, biz bu hususiyetin tekâmül esnasında az çok ansızın görünmekte olduğunu kabul etmemiz lazımdır."186

İsmail Fenni, gaiyye illetleri hakkında Charles Richet'in başkalaşma nazariyesi ile ilgili bazı görüşlerine de yer verir. Charles Richet, "tabi seleksiyon görüşü, sahih olsa da tam değildir. Daha kuvvetli hayat membaina olan meyli, tahrip ve yok etmeye, bütün dünya hayatını bitiren mukavemeti, bu daimi ve şiddetli çekişmeyi izah edemez. Eğer birkaç milyon asır gibi büyük bir süreyi, tenasül nazariyesinin imdadına çağırarak olursak, onu kuvvetlendirmek için her zaman yapıldığı gibi aldatıcı görüşler ileri sürebiliriz. Belki, bir takım kötü sebepler ortaya koyabiliriz. Fakat bir gün bu nazariyenin yerine bugün şöhret kazanmış olan nazariyelerden daha doğru tam ve sahih bir yeni nazariye ikame edildiği zaman onlar iptidailikleriyle torunlarımızı hayrete ve taaccüp ta bırakacaktır. Maalesef bu nazariyenin aslı çürüktür. Seçmenin amilleri uzvu ikmal etmek, iktidarını o uzvu evvelden ortaya çıkaran yegâne tamamlayıcı amile borçludur. Eğer hiçbir bilinen uzuv bu aynı sebebi mevcudiyeti ona evvelden tedarik etmemiş olsaydı tabi seleksiyon hiçbir vakit başlamayacak ve işini takip etmeyecektir, der."187

Doktor Maksvel ise tekâmül konusuyla ilgili olarak şöyle demektedir: "Bana tekâmül yoluyla yükselme fikri ancak terakki etmekte bulunan varlıkta maddi cüzleri organ ve beden teşkiline sevk eden bir yüce cevherin yahut tedbir alıcı bir fikrin varlığı farz olunduğu takdirde, kâfi bir nazariyedir". İsmail Fenni, tekâmül veya istihaliye görüşü aleyhinde olan itiraz niteliğindeki bu görüş ve fikirlerin, son derece önemli olduğunu söyler. Bu tekamülcü fikrin bazı gerçekleri içermesi ile birlikte tamamına yakınının gerçeklikten uzak olduğunu, bunların bir faraziye ve varsayımdan ibaret oldu-

¹⁸⁶ Ertuğrul, a.g.e., s.88-89.

¹⁸⁷ Ertuğrul, a.g.e., s.90.

ğunu, bazı ilim adamlarının bu gerçeği itiraf ettiklerini söylemektedir. Fenni'ye göre, tabi seleksiyon kanunu, türlerin kendine has özelliklerini koruyabilmesini gösterse de, canlılar hayatta kalmalarını sağlayan sebepler hakkında bize yardımcı olmaz, bir canlıdan diğer türün oluşmasını açıklayamaz.

Neticede İsmail Fenni, istihaliye ve tekâmülcülerin bu doktrinlerinin bir varsayım ve hipotez olduğunu söyler. Bu varsayımların boş, manasız, yetersiz bir safsata olduğu görüşündedir. Fenni bütün bu gerçeklere rağmen hala kimi bilim insanlarının bu nazariyeleri hakikat saydıklarını, bilimsel nedenler aradıklarını, yaratılan bu canlıları, türleri ve değişimleri, Allah'ın yaratması ile meydana geldiğini bir türlü kabul etmediklerini söyler.¹⁸⁸

Tekâmül nazariyesi hakkında Fenninin başka bir görüşü ise, istihaliye ve tekâmül doktrinlerinin okullarda öğrencilere öğretilmesine karşı olmamasıdır. O, Bu görüşlerin kesin bir gerçeklik değil de, bir varsayımdan ibaret olduğunu ve bu konu hakkındaki olumlu ve olumsuz delillerin öğrencilere tarafsız bir şekilde anlatılması halinde okullarda bu görüşlerin öğretilmesinde hiçbir mahzurun olmayacağını söyler. O, yaratılış nazariyesinin tek taraflı değil, kabul eden ve karşı çıkan kimselerin görüşleriyle birlikte okutulması gerektiği konusunda olumlu kanaat belirtir. Bugüne kadar maalesef yaratılış nazariyeleri ideolojik bir çerçevede ele alınmış, tek yanlı olarak okutulmuştur. İsmail Fenni'ye göre tabiat ilimlerinin insanlığa sayısız katkıları olmuştur. Bu yüzdendir ki tabii ilimlerin kullandığı yöntemler ve metotlar serbest olmalıdır. Hem hakikati aramak, hem de ondan korkmak, çelişkiden başka bir şey değildir. Bu yöntemler onların gerçeğe ulaşmasında bir yoldur. Fenni'ye göre bugün materyalizmin temel kalıpları arasına sokulan bu nazariyeler bir yere kadar kabul edilseler de düşünceleri, faraziye boyutunu geçmekten oldukça uzak olduğu için gerçeğe ulaştırıcı bir sonuç doğurmaz.¹⁸⁹

Hayatını materyalist görüşlerin çürütülmesine adanmış olan İsmail Fenni, objektif olmayan bir yöntemle Türkçe yazılmış olan bir kitapta, âlemin, Darwin tarafından keşf olunan bir kanun olarak okutulmasına karşıdır. O, “nazariye” mertebesini aşamamış ve ispatlanamamış bir görüşü mutlak doğruymuş gibi sunmanın hem gerçekliğe hem de İslam inancına aykırı olduğunu söyler. İsmail Fenni 'ye göre, “Eğer insan Darwin'in

¹⁸⁸ Ertuğrul, *Materyalizmin İflası ve İslam*, s.94.

¹⁸⁹ Ertuğrul, a.g.e., s.95.

iddia ettiği gibi, eski dünyada ağaçlarda yaşadığı, sakın bir varlık olduğu, tüylü kuyruğa ve sivri kulaklara sahip olduğu, iki memeli bir hayvanın neslinden geldiği, kesin bir şekilde ispatlanırsa, İslam dini de kesin delillerle ispatlanan şeyleri inkâr etmeyeceğini hatta Allah'ın dilemesinin eseri olmak kaydıyla bunu da kabul edeceğini” söylemektedir. Heyhat ki durum hiç de böyle değildir. Ona göre, Türler arasında geçiş olsaydı, bugün de bu durum devam etmesi gerekirdi. Devam etmediğine göre böyle bir faraziye safsatadan ibarettir. Yüce Allah Kuranı Kerim de Hicr Suresi'nin 29. âyetinde: “Ben ona kendi ruhumdan üfledim”, buyurmakla kendisine nispet ettiği ruhu, mevcut olan cisme ruhundan üflediğini, buna karşı bir ayet varsa onu ilk akla gelen manasıyla âlimler tarafından usulüne uygun bir şekilde açıklanacağını ifade eder. İsmail Fenni bu konu hakkında örnek verir. Hz. Âdem (a.s)'ın topraktan yaratılması asıldır, çünkü hayvanların hepsi topraktan yaratılmıştır. Ancak bunun te'vil edilebilmesi için kat'i/ kesin bir delilin olması gerekir der.¹⁹⁰

İsmail Fenni, Dâru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi ve Medresetü'l-Vaizin'in İlm-i Kelam hocalarından Abdülatif Harputi Efendi'nin, "*Tenkihü'l Kelam fî Akaidi'l İslam*" adlı eserinden insanın yaratılışı ilgili ayetlerden şu tevilleri paylaşarak Kur'an'ın ne kadar geniş bir mana denizine sahip olduğunu anlatmaya çalışır.

Abdülatif Harputi, insanın yaratılışı ile ilgili olarak şu tevilleri yapmaktadır: “İnsan, cismiyle cemadları (ölü- taş gibi cansız), büyüüp gelişmesiyle bitkilerin, yaşam ve hissetmeleriyle hayvanların, akli ve ilmi ile felekler âleminin hakikatlerini içinde toplamasıyla bütün yaratıkların en donanımlı ve en yüksek derecede bulunanıdır. Ona göre insan, aynı zamanda yüksek âlem olan akıllar ve felekler âlemi ile düşük derecede olan bitki ve hayvanlar âlemi gibi âlemler arasında orta bir makamda bulunmaktadır. Bu yönüyle insan bütün yaratılanların arasında en mükemmelidir.”¹⁹¹

Harputi, insanın yaratılışını üç aşamada ele almaktadır:

1- Cansızlık Aşaması: Yüce Allah, Kur'an'da insanların cansız(ölü) olmaları dönemini, insanın ölü iken varlık âlemine girmesini Bakara suresi 28. ; **كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ وَكُنْتُمْ** "Ölü idiniz, sizleri diriltti."¹⁹²ayet-i kerimesiyle,

¹⁹⁰ Ertuğrul, a.g.e., s.96-97.

¹⁹¹ Soysaldı, H. Mehmet, "Abdülatif Harputi ve Tefsir Anlayışı",Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Elazığ, 1998. Sayı:3

¹⁹²Bakara, 2/28.

2- Bitki Aşaması: Bitki olmaları dönemini de, Nuh Suresi 17

وَاللَّهُ أَنْبَتَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ نَبَاتٍ "Allah sizi yerden bitirir gibi yetiştirmiştir"¹⁹³ayet-i kerime-siyle,

3- Hayvan Aşaması: Hayvan (canlı) olmaları dönemini de, Hicr 29.

وَلَقَدْ أَنشَأْنَا فِيهَا مِنْ رُوْحِي فَقَعُوا لَهُ سَاجِدِينَ "ona ruhumdan üfledim" ayet-i kerime-siyle açıklamıştır. O'na göre , "And olsun ki, insanı süzme çamurdan yarattık. Sonra onu nufte halinde sağlam bir yere yerleştirdik" ayeti, insanın yaratılışı hakkında ileri sürdüğü üç aşamayı kapsamaktadır. Bu ayetteki قَرَارٍ مَكِينٍ "sağlam bir karar yerinden kasıt, baba-nın sulbü ve annenin rahmidir. Bu dönemi Allah, anne ve babaya gıda olarak bitkileri yarattıktan sonra yapmıştır.¹⁹⁴

4- İnsanın aslını ve daha sonraki tekâmül aşamalarını anlatmak için de Mümin'un suresindeki şu ayetleri zikretmektedir:

وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ سُلَالَةٍ مِنْ طِينٍ
ثُمَّ جَعَلْنَاهُ نُطْفَةً فِي قَرَارٍ مَكِينٍ
مَّا خَلَقْنَا النُّطْفَةَ عَلَقَةً فَخَلَقْنَا الْعُلُقَةَ مَضْغَةً فَخَلَقْنَا الْمَضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ

"Sonra nufteyi alaka (embriyo)ya çevirdik, alaka (embriyo)yı bir çiğnemlik ete çevirdik, bir çiğnemlik eti kemik/ere çevirdik, kemik/ere de et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir yaratık yaptık. " sonra da Allah (c.c), bu bedene ruhu üflemiştir. "Yaratıkların en güzeli olan Allah, ne yücedir."¹⁹⁵

5-Tevbe suresi 128.ayette sizin cinsiniz olması yönünden de

لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُفٌ رَحِيمٌ Ayetiyle açıklamıştır.¹⁹⁶

İsmail Fenni, Kur'an'da bu açıklamalara esas olacak pek çok ayetin mevcut olduğunu söyler. Özetlersek, tekâmül görüşü kesin olduğu takdir de bunu kabul ederiz. Ancak anlamlandırması imkânsız, hiçbir sebebe müracaat etmeden, tabi sebeplerle âlemi izah etmek amacıyla olanlar tarafından ileri sürülen iddialara rağmen bir gerçek olmak-tan çok uzaktır.¹⁹⁷

¹⁹³ Nuh, 71/17.

¹⁹⁴ Hicr, 15/29.

¹⁹⁵ Mü'minun, 23/12-14.

¹⁹⁶ Tevbe, 9/128.

¹⁹⁷ Ertuğrul, a.g.e., s.96-97.

İ. Fenni, Gustave Le Bon'un, bu nazariyelerle uğraşan âlimler hakkında söylediği şu sözlere katılır; hayat ve türleri hakkında kabul edilen bu görüşlerin ve bunları ileri süren âlimlerin güvenilirlikleri ve itibarlarından başka itibarlarının olmadıklarını ve kendimize de bir maymun türü gözüyle bakmamamızı ister.

Fenni'ye göre, bu fikirden başka insanın yeryüzündeki yaratılmışların üzerinde hâkim, seçkin bir mahlûk olduğunu bilmeli ve bu yüksek şerefli mertebeye layık şekilde yaşaması gerektiğini hayvanlar gibi fazlaca dünyevi menfaatlerle meşgul olmaktan sakınmalıdır. İnsanın elindeki gücü ve yetkiyi iyi yönde kullanmasını, bilimsel ilerlemeleri ve gelişmeleri de, diğer insanların faydası ve mutluluklarının arttırılması için kullanmalıdır. Ona göre bu nazariyeler hastalıklı fikirden başka bir şey değildir.¹⁹⁸

İ. Fenni, şu konu hakkında da bahsetmeden edemez. Ona göre bazı batılı bilim adamları, tabiat olaylarını en ince ayrıntısına kadar incelediği halde akılları durduran ve hayrete düşüren muhteşem gücü gördükleri halde Allah'tan bahsetmek istemezler. Bunun nedenini Fenni şöyle izah eder. Bu bilim adamlarının araştırmaları ve incelemeleri sonucunda açıklayamadıkları bir gücün arkasında durmamak için bahsetmezler. Çünkü bu insanlar sebepler silsilesinin sonsuza kadar uzanacağına inanırlar. Onlar duylara ve tecrübeye dayanmayan hiçbir ilmi kabul etmezler, bunun en önemli nedeni ise pozitivist bir anlayışı kabul etmelerindendir. Fenni, tabii olaylarda bizim de araştırma şeklimizin tecrübe usulü olduğunu söyler fakat delil çıkarmayı ve bu eserleri incelemeyi sadece duylara ve tecrübelerle has kılamayacağımızı ve ilahin gücün yarattıkları üzerinde düşünmekle sorumlu olduğumuzu bilmemizi ister. Ona göre, bizim delil çıkarma yönteminiz onun varlığını eserden, müessire intikal tariki ile yani esere bakıp, o eserin yaratıcısını düşünüp, yaratıcıyı bulmaktır. Ona göre, Tabii olayları, sebepleriyle açıklarız fakat bu sebeplerinde sebebi olanın, Allah(cc) olduğunu biliriz ve inanırız demektedir. Bu konu hakkındaki düşüncelerinin de kesin delillere dayalı olduğunu ifade eder.¹⁹⁹

İsmail Fenni, istihale görüşünü ilk öne süren kişinin Lamarck olduğunu ifade eder. O, basit şekillerden, en karmaşık şekillerde olan canlıların Yüce Allah tarafında yaratıldığını ve onları bir plan içerisinde yarattığını söylemiştir. Bu görüşü yeniden şekillendiren Darwin ise, canlıların oluşumlarını ve yok olmalarını ikinci derecedeki se-

¹⁹⁸ Ertuğrul, a.g.e., s.98.

¹⁹⁹ Ertuğrul, a.g.e., s.99.

beplere dayandırmışsa da bütün bu olayların yaratıcı tarafından maddeye konulan kanunlardan olduğunu söyler. Yüksek yaradılışlı ilkel varlıkların ortaya çıkışında yaratıcının bir nefesi ile sadece bir şekli canlandıran hayat ile bu hayatın çeşitlere ayrılma gücünden oluştuğunu ve bu oluşum düşünüldüğünde ortaya bir büyüklük ve doğruluk çıktığını vurgular.²⁰⁰

Görüldüğü gibi Lamarck ve Darwin, istihalenin, gerçekte Allah'ın dilemesi ile meydana geldiğini kabul ederler. Hal böyleyken, onların şöhret ve nüfuzlarından yararlanmaya kalkışan maddeciler, Lamarck ve Darwin'in ortaya koymuş olduğu görüş ve fikirleri, her türlü iradeden, gayeden, plandan uzak tutarak, her şeyi bir tesadüf olarak göstererek, gerçek şeklinden çıkarıp çürük, temelsiz olan görüşlerini kuvvetlendirmek için bir yol olarak görmüşlerdir. Akıllı kimseler bu kanunların, nizamsız, tedbirsiz, temelsiz, gayesiz, muhasibsiz olacağına asla inanmaz.²⁰¹ İsmail Fenni, bu boş ve asılsız iddialarla akliselim kimselerin ve anlayış sahiplerinin fikirlerini kirletemeyeceklerdir, diyerek gâiyye illetlerine karşı itirazları ve buna cevaplar bahsini burada sonlandırır.

²⁰⁰ Ertuğrul, a.g.e., s.98-99.

²⁰¹ Ertuğrul, a.g.e., s.99-100.

SONUÇ

Batı Dünyasında on sekizinci yüzyılın sonu ve on dokuzuncu yüzyılın başlarında –İslam dini dahil- tüm semavi inançları tehlikeye sokacak materyalist fikir akımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Aydınlanma düşüncesinin üç saç ayağını oluşturan bu materyalist akımların başında; Materyalizm, Pozitivizm ve Darwinizm gelmektedir. Bu ilhadi akımların etkisi sadece Batı sınırları içerisinde kalmamış, sınırları aşarak Osmanlı hinterlandını da derinden etkilemiştir.

Batı Dünyasında ortaya çıkan materyalist düşünceler ülkemize değişik kanallardan girmiştir. Yabancı okullar, eğitim kurumları, bilhassa A. Comte, L. Büchner, Gustave Le Bon, Emile Durkheim, E. Tylor gibi maddeci yazarların eserlerinin tercüme edilmeleri buna örnek olarak verilebilir. Materyalist klasiklerin tercüme edilmesi materyalizmin ülkemize girmesinde köprü vazifesini yürütmüştür. Bütün bu çabalara ek olarak, mantıkçı pozitivizmin etkisi altında kalan Batıcı kadronun çıkarmış olduğu sanat-edebiyat, iktisat ve içtimâiyat ağırlıklı; İctihad, Servet-i Fünûn, Ulûm-i İktisâdiye, Hürriyyet-i Fikriyye vb. gibi yayın organlarında din karşıtı gelişen cereyanların büyük bir coşku ile Osmanlı kamuoyuna tanıtılması da etkili olmuştur.

Yukarıda dile getirdiğimiz bütün bu çalışmalar, Osmanlı aydınlarını derinden etkilemiştir. Metafizik hayatla ilgili her şeyi inkâr temelinde gelişen materyalist düşünceler, özellikle Allah'ın varlığı ve delilleri, nübüvvet ve ahiretle ilgili konularda Osmanlı aydınları üzerinde yıkıcı etkiler meydana getirmiştir. Zamanla bu düşünceler onların yayın yoluyla yaptığı propagandalar sayesinde halka da sirayet etmiştir.

“Etki, tepkiyi doğurur” kuralınca Osmanlı toplumunda var olan inançlı âlimler, Allahsız cereyanları eleştiren kitaplar ve makaleler yazmışlardır. Haklı olarak Osmanlı Batı ile sınır olduğu için materyalist düşünceler, diğer İslam coğrafyalarından daha ziyâde ilk önce bu coğrafyaya girmiştir. Dolayısıyla, materyalist düşünceler özellikle İslam dininin ana konularına (Allah, vahiy, nübüvvet, ahiret, mu'cize vb.) yönelik eleştiriler taşıdığından dolayı; İsmail Hakkı İzmirli, Sırrı Girîdî, Filibeli Ahmed Hilmi, Abdülatif el-Harpûtî gibi mütekellimler başta olmak üzere İsmail Fenni Ertuğrul da yazdıkları eserlerle, bu düşüncelere karşı eleştirel bir tavır sergilemişlerdir.

İsmail Fenni Ertuğrul batılı fikir akımlarının ve bundan etkilenen Osmanlı aydınlarının dini ve diğer ilimi konularda ülkeyi sarsan hararetli tartışmalarının yaşandığı bir devrede yaşamıştır. Batı'dan gelen bu fikir akımlarının ortak özelliği Allah'ın varlığını ve birliğini inkâr etmeleridir. Biyolojik materyalist bir temelde yükselen Darwinizmin tekâmül nazariyesi başta gelmektedir. İşte Osmanlı aydınlarının da bu fikirlere teveccüh etmesi, yaşadığı toplumda sorumluluk sahibi olan İsmail Fenni Ertuğrul'u köklü araştırmalara sevk etmiştir.

Doğrudan bir Kelam âlimi olmayan ama Kelamla ilgili eserler veren İsmail Fenni Ertuğrul, materyalist akımlara yönelttiği eleştirileri bir yöntem çerçevesinde yürütmüştür. Onun böyle bir yöntem izlemesi Kelam ilminin yöntemine de uygun düşmüştür. O, önce materyalizmin kaynaklarına inmiştir. Materyalist filozofların görüşlerini öğrenmiş, Batı toplumunda bu görüşlere reddiye yazan ilim adamlarının görüşlerini ortaya koymuş, sonra da kendisi mülhit filozofların görüşlerindeki tutarsızlıkları bir bir eleştirmiştir.

Muvahhid bir Müslüman olan İsmail Fenni'ye göre insanın tabiatı doğal olarak Allah'ın varlığını kabul etmemizi gerektirir. Ona göre materyalist akım temsilcileri objektif değil, önyargılıdır. Çünkü materyalist düşünce, her şeyi başlangıçtan sona kadar bir madde olarak görür. Ezeli ve ebedi olarak kabul edilen madde, hudus delilinden hareketle İsmail Fenni tarafından eleştirilir. Bu konuda yöntem olarak İsmail Fenni, Batı hayranlığında ileri gitmiş olan Türk aydınlarına Batı'nın düşünce dünyasının tek düze olmadığını, materyalizm karşıtı sağduyulu ilim ve fikir adamlarının da var olduğunu örneklerle anlatmıştır. Bu konuda maddeyi ezeli görmeyen seçkin batılı filozof ve ilim adamlarının fikirlerinden yararlanarak güçlü veriler ortaya koyar ve bu verilerden de yola çıkarak maddenin sonlu olduğunu ispatlamaya çalışır.

Batı kökenli materyalist bilim adamları ve filozoflar tekâmül ve mekaniki kabul eden görüşe sahiptirler. Onların iddialarına göre insan da dâhil bütün canlılar tabiatın bir parçasıdır. Türler arası geçiş sayesinde evrim geçirerek bugünkü hale gelmişlerdir. Canlıları yaratmada (haşa) Allah diye bilinen bir mefhum ilahın rolü yoktur. Dinlerin menşei, beşeridir. Bütün bu tutarsız görüşlere karşı İsmail Fenni, Darwin ve Lamarck eserlerinden örnekler vererek bu filozofların bile tabiatı ve her şeyi yaratanın Allah olduğunu kabul ettiklerini ortaya koymuştur. O, tekâmül nazariyesinden inançsızlık çıkarılanların Darwin ve Lamarck'tan sonra gelen materyalist ilim adamları olduğu sonucuna

varır. Kaldı ki, İsmail Fenni, yaratılışta bir evrimin olduğunu kabul eder. O, bu fikri, Allah'ın yaratması düşüncesine aykırı görmüyor. Onun karşı çıktığı evrim, türler arası geçiş iddiasına dayandırılan evrim teorisidir. Ayrıca İsmail Fenni, tabiatı doğal selection yasasını da kabul etmez. Tabiatı Yüce Allah'ın koyduğu bir yasa vardır. Zayıflar da kuvvetliler de bir denge üzere varlıklarını devam ettirirler.

İslam dininde her şeyin başı, Allah'ı bilmektir. Yaşadığı dönemin materyalist zihniyeti başta Yüce Allah'ın varlığını inkâr ettiği için o da bütün çalışmalarını isbât-ı vacip delilleri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bu deliller içerisinde en ikna edici bulduğu delillerin başında gayelilik/teleolojik delil gelmektedir. Bu delilden hareket eden müellif insan, hayvan, bitki ve kozmolojiden yola çıkarak Yüce Allah'ın varlığını ortaya koymaya çalışmıştır. İsmail Fenni, Allah'ın varlığını, toplumlar için dinin lüzumlu bir müessesesi oluşunu kanıtlamak için de batılı bilim adamları ve filozofların görüş ve düşüncelerinden de istifade etmiştir. Böylece materyalistlerin bu tür köksüz ve öznel bir temele dayalı düşüncelerinin varsayım ve faraziyeden ibaret olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç olarak söylem gerekirse, İsmail Fenni Ertuğrul'un, başta Arapça ve Fransızca dillerini iyi bir şekilde bilmesi onun Doğu ve Batı'da olup biten düşünce akımlarını kendi kaynaklarından okuyarak yakından takip etmesini kolaylaştırmıştır. İsmail Fenni, maddiyyûn mezhebinin görüşlerini hem İslam kelimcilerinin ve hem de teist filozofların geliştirdiği isbât-ı vacip delilleriyle tenkit etmiştir. O, örnek olacak düzeyde bugün çağdaş kelimcilerin yapması gerekenleri kendi döneminde yapmıştır. Materyalist cepeden gelen İslam inancına yönelik saldırıları aklî, felsefî, mantıkî ve dini delillerle eleştirmiştir. Kendince hakikat nurlarını ortaya koymuştur. İsmail Fenni'nin aktüel bir değere sahip olan "gayelilik delili"ni geliştirerek kullanması güncelliğini korumaktadır. Unutmayalım ki, inancın tarihi boyunca geliştirilen "İsbat-ı Vâcib" delilleri mutlak ikna edici deliller değildir. Yüce Allah'a inanç konusunda insanın aklını vardırmasına yardımcı olur. Bugün de yeni "İsbat-ı Vâcib" delilleri geliştirilebilir. Ben burada bir öneride bulunmak istiyorum. Müellifin, dönemin dini dergilerinde çıkan materyalizme reddiye ile ilgili makalelerinden ve bütün kitaplarından hareketle "İsmail Fenni Ertuğrul'un Materyalist Akımlara Yönelttiği Eleştiriler" şeklinde doktora düzeyinde bir çalışma yapılabilir.

Her şeyin en doğrusunu ancak yüce Allah bilir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Bedia, Felsefe Terimleri Sözlüğü, TDK Yayınları, 1979.
- Akgün, Mehmet, "1839-1920 yılları arasında Türkiye’de aydınlanma", AÜİFD, 1999.
- Akgün, Mehmet, Materyalizmin Türkiye’ye Girişi ve İlk Etkileri, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.
- Aydın, S.M., Tanrı-Ahlak İlişkisi, TDV, Ankara, 1991.
- Aydınlı, Yaşar, Tanrı-İnsan İlişkisi, İstanbul, İz Yayıncılık, 2000.
- Bolay, S.Hayri, Felsefe Doktrinleri Sözlüğü, İstanbul, 1981.
- Bolay, Süleyman Hayri, "İsmail Fenni Ertuğrul”, Felsefe Dünyası Dergisi, say: 7, Ankara, 1993.
- Cevizci, Ahmet, Felsefe ye Giriş, Nobel Yayınları, Ankara,2013.
- Cevizci, Ahmet, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul,1999.
- Comte, Auguste, Pozitivizmin İlmihali (Çev. P.Erman), İstanbul. MEB Yayınları,1986.
- Çetinkaya, B. Ali, "Modern Türkiye’nin Felsefi Kökenler ",CÜİFD, C.6, S.2.
- Dorman, Mustafa, Emre, "Tanrı’nın Varlığının Kanıtlanmasında Kullanılan Modern Deliller: İnsancı İlke Örneği", MÜİF Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,2004.
- Engin, Osman, "1860-1908 yılları arasında Osmanlı devletindeki pozitivist ve materyalist akımlarda "kültürel değişme "olgusu", Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Ankara,1992.
- Ertuğrul, İ. Fenni, İman Hakikatleri Etrafında Suallere Cevaplar, Sebil yayınları İstanbul,1978.
- Ertuğrul, İ. Fenni, Materyalizmin İflası ve İslam, Sebil Yayınevi, İstanbul,1996.
- Ertuğrul, İ.F, Lügatçe-i Felsefe, Konya, 2015.
- Ertuğrul.İ.F, İzale-i Şükuk, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1928
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin. F, Türk Bilgi Derneği ve Bilgi Mecmuası. İstanbul,1953, sayı.71
- Gölcük, Şerafettin- Süleyman Toprak, Kelam, Tekin Kitabevi, 5. Baskı, Konya, 2001.
- Güngör, E, Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1990.
- Hanioğlu, Şükrü, Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1981.

- Harputi, Abdullatif, Tenkihi 'l-Kelam fi Akaid-i Ehli'l-İslam, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1328.
- İbn Manzur, Ebü'l-Fazl Cemaleddin, Lisanu'l-Arab, c. X- XI, Beyrut, 1956.
- İzmirli, İsmail Hakkı, Yeni İlmi Kelam, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- Karabulut, Mustafa, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyılda Değişim Süreci, Sosyal ve Kültürel Durum", Mecmua Uluslararası Sosyal bilimler Dergisi, 2016.
- Karagöz, İsmail, Dini Kavramlar Sözlüğü, DİB Yayınları, Ankara, 2005.
- Kaya, Mahmut, "İmkân", DİA, XXII, İstanbul, 2000.
- Koç, Emel, "Klasik Materyalizm ve Pozitivizmin Türkiye' ye Girişi ve İlk Yansımaları", Dicle Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, c:1, say:2.
- Korlaeici, Murtaza, Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri, İnsan Yayınları, İstanbul 1986.
- Korlaeici, Murtaza, "Pozitivist Düşüncenin İthali", Modern Türkiye de Siyasi Düşünce, c.1, İletişim yayınları, İstanbul,2001.
- Kutluer, İlhan, " Batılılaşma", DİA, V, Ankara, 2003.
- Meriç, C, Kırk Ambar, Ötüken Yayınevi, İstanbul,1980.
- Özervarlı, M, Sait, Kelam 'da Yenilik Arayışları, İSAM Yayınları, Ankara, 2002.
- Özkul, Osman, " İsmail Fenni Ertuğrul'un Felsefi Görüşleri", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, İstanbul,1989.
- Saraç, Tahsin, Büyük Fransızca-Türkçe Sözlük, İstanbul, Adam Yayınları, 1989.
- Saydam, Abdullah, Yenileşme Döneminde Osmanlı Toplumu, Genel Türk Tarihi, c.7,Yeni Türkiye Yayınları, Ankara,2002.
- Sekman, Aziz, "Kant'ın Ahlak Delili", İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi, Cilt/vol.3sayı/no.2, 2017.
- Soysaldı, H. Mehmet, "Abdüllatif Harputi ve Tefsir Anlayışı", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3,Elazığ, 1998.
- Şahin,Hüseyin, "Tanrı'yı İspatta Klasik ve Çağdaş Teistik Delillerin Karşılaştırılması", Basılmamış Doktora Tezi, Ankara,2014.
- Tanrıverdi, Hasan, "Immanuel Kant'ta İman Anlayışı", Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,2012/2, c.1,sayı:2.

- Taylan, Necip, Düşünce Tarihinde Tanrı Sorunu, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2015.
- Topaloğlu, Aydın, "Materyalizm", TDV İslam Ansiklopedisi, C.28, Ankara, 2003.
- Topaloğlu, Aydın, Teizm Ya Da Ateizm Tanrıtanımazlığın Felsefi Boyutları, Furkan Kitaplığı, 1. Basım, İstanbul, 2001.
- Topaloğlu, Bekir, İslam Kelamcıları ve Filozoflarına Göre İsbat-ı Vâcib, Ankara, 1983.
- Topaloğlu, Bekir, Kelâm İlmi, Damla Yayınevi, İstanbul 1988.
- Topaloğlu, Bekir-Çelebi, İlyas, Kelam Terimleri Sözlüğü, İstanbul, İSAM Yayınları, 2010.
- Türk Doğan, O. Osmanlıdan Günümüze Türk Toplum Yapısı, Çamlıca Yayınları, İstanbul. 2002.
- Türköne, Mümtaz, Modernleşme Laiklik ve Demokrasi, Ark Yayınları, Ankara, 1994.
- Ülken, H. Z, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul, 1998.
- Yüksel, Emrullah, Sistematik Kelâm, İz Yayıncılık, İstanbul, 2005.